

В.Т. ИШҚУВАТОВ

ҚЎҚОН-РОССИЯ
ДИПЛОМАТИК
МУНОСАБАТЛАР
ТАРИХШУНОСЛИГИ

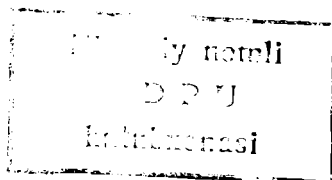
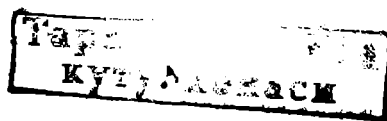
IF0000018481

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ**

ИШҚУВАТОВ Валикул Турдиевич

**ҚЎҚОН-РОССИЯ
ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР
ТАРИХШУНОСЛИГИ**

**Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашининг
2009 йил 30 апрелдаги 11-сонли қарори билан
нашрга тавсия қилинган.**

924079

Ишқ

ТОШКЕНТ – 2009

Ушбу “Қўқон-Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослиги” номи монография Қўқон-Россия давлатлари ўртасидаги дипломатик муносабатлари тарихининг тарихшунослиги масалаларига бағишланган.

Икки мустақил давлат ўртасидаги ўзаро тенглик асосида барпо этилиши лозим бўлган дипломатик муносабатлар масаласи қандай давом этганлиги очиб берилган.

XX аср иккинчи яримида олиб борилган илмий тадқиқотлар, манбалар, архив ҳужжатларида ўзаро тенглик асосида барпо этилган дипломатик муносабатларни ёритилиши ҳамда бу дипломатик алоқаларни мустақиллик йилларида ўзбекистонлик ва ҳорижлик тарихчи олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар ва уларнинг натижалари ушбу монографияда тарихшунослик нуқтаи назаридан тўлиқ таҳлил этилган.

Монография тарихчи олимлар, аспирант, талаба ва Ватанимизнинг ҳақиқий тарихини ўрганишга интилган китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, Европа табиий фанлар академиясининг (Ганновер, Германия) ҳақиқий аъзоси (академик) ва “Нури Хўжанд” номи Марказий Осиё халқ академиясининг (Хўжанд, Тожикистон) академиги **Ҳ. Н. БОБОБЕКОВ.**

Илмий муҳаррир:

тарих фанлари номзоди, доцент **Ў. Н. МАНСУРОВ.**

Такризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор **М. ИСҲОҚОВ;**
тарих фанлари номзоди, доцент **З. А. ИЛХОМОВ.**

© Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;

© Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти;

© В. Т. Ишқуватов, 2009.

К И Р И Ш

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши миллий онгимизнинг ривожланишига катта туртки бўлди, миллий тарихимиз воқеаларини қайта ва холисона баҳолашга имконият яратиб берди. Мустақил Ўзбекистон давлатчилигининг маънавий ва мафкуравий асосини мустаҳкамлашда тарих фани алоҳида ўринга эгадир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек: «... ўзликни англаш тарихни биллишдан бошланади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб ўзликни англаш мумкин эмас»¹, «... миллий мафкурани шакллантиришдаги энг катта манба — бу ҳаққоний ёритилган тарихдир»².

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақида»³ қабул қилинган Қарорида республика тарихчи олимлари олдида миллий давлатчилигимиз тарихини холис ва илмий асосда ёзиб халққа етказиш вазифаси қўйилди. Шунингдек, тарихий воқеалар ва жараёнларни баҳолашда миллий манфаатлардан келиб чиққан ҳолда, умумжаҳон тараққиёти нуқтаи назаридан, аниқ тарихий фактларга таяниш, мустабид совет тузуми мафкураси асо-ратларига, эскича фикрлашга барҳам бериш каби вазифалар юклатилди. Бир ярим аср давомида мустамлакачилик оқибатида, улуғ давлатчилик ва шовинистик сиёсат натижасида та-

¹ Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. — Т.: Ўзбекистон, 1999. — Б. 150.

² Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. 8-том. — Т.: Ўзбекистон, 2000. — Б. 505.

³ Ўзбекистон овози, 1998 йил, 28 июл.

рихимизни объектив асосда ўрганиш имконияти йўқ эди. Чунки бунга тоталитар совет тузуми йўл қўймас эди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан сўнг тарихчи олимлар олдида ҳақиқий тарихимизни илмий тадқиқ этиб, ҳолис баҳо беришнинг кенг имкониятлари яратилди. Шу сабабли, профессор Д. А. Алимованинг ҳақли таъкидлаганидек, мавжуд вазият тарихшунослик тадқиқотларини такомиллаштиришни, Ватан тарихи муаммоларини илмий тадқиқ этишга янгича услублар асосида ёндошишни, совет даврида тадқиқ этилган тарихий воқеаларнинг асл моҳиятини ҳолис, янгича талқин қилишни талаб этади. Зеро тарихчи олимлар учун «ўтмиш ҳақидаги ҳақиқатни аниқлашдек масъулиятли ва муҳим вазифани тазйиқ ва назоратларсиз, ҳолисона, «мумкин» ёхуд «мумкин эмас» деган чеклашларсиз бажариш»¹нинг барча имкониятлари яратилди.

Бугунги кунга келиб тарихий жараёни чуқур илмий таҳлил қилиш, тегишли тарихий сабоқлар чиқариб олиш муҳим аҳамиятга эга. Айтиш керак, кўплаб тарихчи олимлар ушбу муаммога мурожаат қилдилар, аммо бевосита Қўқон – Россия дипломатик муносабатлари тарихига ва унинг тарихшунослигига бағишланган махсус илмий тадқиқот ишлари мукаммал даражада олиб борилмади.

Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланган тарихчи олимларимиз ўзларининг тадқиқот давларидан келиб чиқиб, Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид айрим маълумотларни элчиликлар фаолияти билан боғлаб талқин этишган ва ҳулосалар билдиришган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, совет даври ва мустақиллик йилларидаги илмий тадқиқотларда бу масалага ёндашувларда ҳам мазмун, ҳам мафкуравий жиҳатдан тафовутлар яққол сезилиб туради. Шу нуқтаи назардан қараганда муаммонинг тарихшунослигини қиёсий ўрганиш бугунги куннинг долзарб талабларидан бирига айлан-

¹ Алимова Д. А. XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистон маданият муаммоларининг ўрганиш тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1995. – № 10, 12. – Б. 93.

ди. Зотан ушбу масаланинг, яъни Қўқон–Россия дипломатик муносабатларининг мукамал тарихи ва тарихшунослиги ҳақидача ўрганилмаган ва тегишли ҳолис тарихий ҳулосалар чиқарилгани йўқ. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ибораси билан айтганда «тарих сабоқлари бизни ҳар хил нотўғри қадамлардан огоҳ этувчи, сақлаб турувчи омил бўлиши лозим»¹.

Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида муносабатларни ўрнатиш учун мустақил Тошкент тўсиқ бўлиб турган эди. Олимхон 1805 йили Тошкент, Чимкент ва Туркистонни Қўқон хонлигига қўшиб олгандан сўнг Россия билан савдо ва иқтисодий алоқаларни ўрнатиш учун янада кенг йўл очилди. Қўқон–Россия дипломатик алоқалари эса расман 1805 йилдан бошлаб ҳаракатлар бўлганлиги ҳақида архив ҳужжатлари мавжуд. Чор Россияси Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудларини босиб олгандан сўнг 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этилди. Шу муносабат билан янги сиёсий вазият вужудга келиб, деярли барча алоқалар Тошкент орқали амалга ошириладиган бўлди. Ўрта Осиё давлатлари билан Россия ўртасидаги муносабатларнинг моҳияти ўзгарди ва деярли барча ҳужжатларга Туркистон генерал-губернатори имзо чекадиган бўлди. Бу эса Қўқон–Россия муносабатида янги сиёсий давр бошланганлигидан далолат эди.

XIX асрда юзага келган янги сиёсий-тарихий вазиятни эътиборга олган ҳолда, Қўқон хонлиги билан чор Россия империясининг ўзаро дипломатик муносабатлари даврини 1805–1867 йиллар билан белгиладик ва ушбу дипломатик алоқалар тарихини XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбекистонлик тарихчилар қай даражада тадқиқ этганликларини аниқлашни мақсад қилдик. Чунки мазкур муаммонинг тарихини чуқур тадқиқ қилиш айнан ана шу даврдан бошланди ва кўплаб илмий тадқиқот асарлар юзага келди.

¹ Каримов И. А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан яратамиз//Туркистон. – 1999. 2 февраль.

Чет элда фаолият кўрсатаётган «Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси» ХХ аср ўрталаридан бошлаб «Туркистонни Россия босиб олган эди ва ҳозир ҳам Ўзбекистон ССР унинг мустамлакаси бўлиб қолмоқда» деган ғоя билан мавжуд барча давлат раҳбарларига ҳамда элчихоналарига расмий маълумотномалар тарқатди¹.

Бунга жавобан Ўрта Осиё республикаларида бунга қарши «Ўрта Осиё Россияга ўз хоҳиши билан қўшилган» деган ғояни олға суришди ва 1958 йили Тошкентда Ўрта Осиё республикалари Фанлар Академия президиумларининг «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти» мавзусида қўшма мажлиси бўлиб ўтди. Бунинг оқибатида 1959 йилдан бошлаб «Ўрта Осиёни Россия босиб олди» деган иборани ишлатиш қатъий манъ этилди. Бу таъқиқ Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнггина бекор қилинди².

Шунинг учун ҳам совет даврининг 50–80-йилларда цензуранинг қаттиқ назорати остидаги вазиятда ҳамда мустақиллик берган кенг имкониятлардан фойдаланиб тадқиқ этилган Қўқон–Россия дипломатияси тарихи тарихшунослигининг даврий чегараси 1951–2000 йиллар билан белгиланди.

Қўқон Россия дипломатик муносабатлари махсус тарихшунослик кўламида ҳали етарли ўрганилган эмас. ХХ асрнинг 50-йилларидан бошлаб мазкур мавзуга мурожаат қилина бошланган. Лекин бу тадқиқотларда мавзунинг тарихи ўрганилган, аммо тарихшунослигига камроқ эътибор берилган. Шунга қарамасдан тадқиқотларда муаммонинг тарихшунослиги қисман таҳлил этилган.

Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланган тарихчилар ўз асарларининг тарихшуносликка оид қисмларида Қўқон–Рос-

¹ Ички ва ташқи мафкуравий ва ғоявий курашнинг тарихий илдизлари. 1950–1985 йиллар. 1-китоб. – Т., 2002.

² Зотан. XIX асрнинг иккинчи ярми ва ХХ асрда хорижий олимлар ўз асарларида Россия Ўрта Осиёни босиб олгани ҳақида ўзларининг хулосаларига келганлигини биламиз – В. И.

сия дипломатик муносабатини «Кўқон хонлиги Россияга қўшиб олинган» деган нуктаи назарда турган ҳолда қисқа ёритишган. 1959 йилдан бошлаб «Ўрта Осиё хонликлар чор Россияси томонидан босиб олинмаган, балки қўшиб олинган» деган расмий коммунистик мафкура ғоянинг ҳукмронлиги сабабли Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини шу ғояга мос талқин қилинган эди. Ўзбекистонлик олимлар ҳам цензуранинг қаттиқ назорати туфайли ушбу масалани чуқур тадқиқ қила олмадилар. Шунинг учун улар умуман дипломатия масаласининг ё қисқа ёзиб, ёки умуман элчилик бўлганлигини таъкидлашиб, масалани асл моҳиятини очиб беришга ботина олмадилар. Бунга Ҳ. Зиёев ва Г. Ҳидоятонинг монографиялари¹, И. А. Стаценко, Е. Ф. Қосимбеков, Р. Бекназаровларнинг монографиялари² яққол мисол бўла олади. Булар қаторига 1967 йили чоп этилган академик нашрлардан 4 жилдлик «Ўзбекистон тарихи» китобининг биринчи³ жилдини ҳам қўшиш мумкин.

Биз учун Ф. Гаффоронинг «XIX асрнинг биринчи ярми ва 60–70-йилларда Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар» номли номзодлик монографияси алоҳида аҳамиятга эга. Олимнинг тадқиқотида Қўқон–Россия дипломатик муносабатининг тарихшунослигига оид айрим маълумотларни кўриш мумкин, аммо у Қўқон хонлиги ва Россия ўртасидаги дипломатик муносабатларни кўпроқ савдо алоқаларига боғлаб ўрганган. Муаллиф асосан чоп этилган манбалардан ва қисман Ўзбекистон ва Қозоғистон республи-

¹ Зияев Х. Средняя Азия и Сибирь (вторая половина XVI–XIX вв. – Т., 1964; Хидоятон Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-х гг.). – Т., 1969.

² Стаценко И. А. Из истории народных движений в Таджикистане во второй половине XIX и начале XX вв. Душанбе. – Т., 1964; Касимбеков Е. Ф. Социально-экономическое и политическое положение Ферганы в конце XIX века. – Т., 1966; Бекназаров Р. Юг Казахстана в составе Кокандского ханства и его присоединение к России (По русским архивным и опубликованным материалам). Алма-Ата. 1969.

³ Ўзбекистон тарихи. 4 томлик. I жилд. – Т., 1967.

каларида мавжуд архив хужжатларидан фойдаланган. Россия архив материалларидан эса жуда кам фойдаланган. Шу сабабли монография да 1842–1867 йиллар орасидаги дипломатик муносабатлар ва унинг тарихшунослик тафсилоти очилмасдан қолган¹.

М. А. Охунова ва Б. В. Луниинлар томонидан Ўзбекистонда тарихшунослик фанининг тарихига бағишлаб ёзилган «История исторической науки в Узбекистане. Краткий очерк» номли китобда 1970 йилгача ижтимоий фанлар томонидан тадқиқ этилган мавзулар ҳақида тарихшунослик нуктаи назардан қисқа маълумотлар берилган. Аммо буларнинг ҳаммаси марксизм-ленинизм ғоялари билан суғорилган ҳамда Ўрта Осиё Россия томонидан қўшиб олинишининг прогрессив аҳамияти нуктаи назаридан баён этилган².

Ушбу асарда Ўрта Осиё-Россия муносабатларига қисқача эътибор берилса-да, Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Р. Н. Набиевнинг “Из истории Кокандского ханства” (Феодальное хозяйство Худаярхана) номли монографиясида³ Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид манбаларга асосланган муҳим маълумотлар мавжуд. Аммо шуни такидлаш керакки, XX асрнинг 70-йилларида ўзбекистонлик олимлар ўртасида ўтмишни манбалар асосида ёритишга интилган олимларга нисбатан мафкуравий тазйиқ оқибатида гуруҳбозлик ва бир-биридан қасд олишлар учради.

Натижада ЎзКП МҚнинг 1973 йил июнь пленумида «Ўтмишни идеализациялаштиришга қарши» қарор қабул қилинган эди. Бунда асосан И. Мўминовнинг «Амир Темурнинг

¹ Гаффоров Ф. XIX асрнинг биринчи ярми ва 60-70-йилларда Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. – Т., 1970.

² Ахунова М.А., Луниин Б. В. Историография истории Узбекистана. Краткий очерк. – Т., 1970.

³ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана). – Т., 1973.

Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли»⁴ рисоласи қораланди. Шу қарорга кўра баъзи китоблар, жумладан, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си сотувдан йиғиб олиниб ёқиб ташланди². Р. Н. Набиевнинг «Из истории Кокандского ханства» номли монографияси таъкиб остига олинди. Шу муносабат билан ўзбекистонлик тарихчиларнинг аксарияти ўз тадқиқотларида Қўқон хонлиги билан боғлиқ бўлган масалаларни четлаб ўтишга, ёки бу мавзуда умуман тадқиқот ишларини олиб бормасликка мажбур бўлдилар. Айрим тарихчи тадқиқотчиларнинг асарлари бевосита Қўқон–Россия муносабатларга оид бўлса ҳам дипломатик муносабатлар масаласи жуда тор баён этилди. Мисол тариқасида Ҳ. Ж. Содиқов ва Ҳ. Н. Бобобековларнинг тадқиқотларини³ кўрсатиш мумкин. Масалан, ўзбекистонлик тарихчиларнинг ўша даврдаги мавқеларини акс эттирган «Ўзбекистон тарихи»⁴да Ўрта Осиё билан Россия ўртасидаги муносабатлар кенг ёритилган бўлса-да, Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид мисоллар фақат 1868 ва 1875 йиллардаги шартномалар ҳақидаги умумий маълумотлар билан чекланиб қолганлигини кўрамиз.

Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихи тарихшунослиги бўйича етарли даражада тадқиқотлар амалга оширилмаган. Биз таҳлил қилаётган тадқиқотлар мавзу бўйича етарли маълумотларни бермаган. Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослигини ана шу қирраларини ҳисобга олиб кенг тадқиқот амалга оширилди.

Қўқон хонлиги тарихини ўрганишга нисбатан Ўзбекистондаги сиёсий ёндашув бошқа республика тарихчиларига ҳам таъсир этди. Масалан, М. Ғиёсов ўзининг тадқиқот доираси-

¹ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т., 1969.

² Шарафиддин Али Язди. Зафарнома. Издания текста, введение и примечание А. Урунбаева. – Т.: Фан, 1971.

³ Садыков Х. Ж. Политико-административное устройство Туркестанского генерал-губернаторства. 1867–1917 гг. – Т., 1973; Х. Н. Бабабеков. Литература о Кокандском ханстве. – Т., 1977.

⁴ Ўзбекистон тарихи. Бир жилдлик. – Т., 1974.

да¹ Худоёрхон ҳукмронлигининг охирги даври ва Туркистон генерал-губернаторлигининг Қўқон хонлигига муносабати ҳақида айрим маълумотларни бемалол ёзган. Бироқ, олимларнинг 1973 йилдан кейинги тадқиқотларида ўта эҳтиёткорлик сезилиб туради. Мисол тариқасида Н. И. Акрамовнинг илмий изланишларини² кўрсатиш мумкин. Унда А. П. Федченконинг Қўқон хонлигига келиши ва 1872–1873 йиллардаги ўзаро дипломатик муносабатлар ҳақида қисқа маълумот беради холос. Н. С. Киняпина ўқув қўлланмасининг³ «Средняя Азия во внешней политике России второй половины XIX в.» номли қисмида ҳам XIX асрнинг 60–70-йилларидаги Россия–Қўқон муносабатларига оид айрим маълумотлар келтирган. Аммо шу йилларда Қўқондан Россияга ва Россиядан Қўқонга юборилган элчилар ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмаган. Н. А. Халфин ҳам ўзининг «Россия ва Ўрта Осиё хонликлари» китобида⁴ Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид айрим қимматли маълумотларни келтирган. Аммо, Бухоро ва Хивага Россиядан борган элчилар фаолиятига алоҳида бўлимлар ажратилганлигига қарамасдан, маълумотлар тўлиқ ёритилмаган.

Шунингдек В. М. Плоских, А. Ҳ. Хасановлар ҳам тадқиқотларида⁵ Қўқон–Россия дипломатиясига оид маълумотлар ёритилмаган.

1981–1990 йиллар ўртасида СССРда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам, «қайта куриш» сиёсати туфайли, айниқса унинг охирги йилларида тарих фанига оз бўлса ҳам йўл очилгандай бўлди. Р. Н. Набиевнинг тақик остига олинган монографияси-

¹ М.Гиясов. Экономическое состояние и народные движения в конце 60-х начале 80-х г.г. XIX в. в Ходжентском уезде. Душанбе, 1971.

² Акрамов Н. И. Русские исследователи и их вклад в изучение истории, археологии и этнографии народов Памира и Припамирья. – М., 1975.

³ Киняпина Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века. – М., 1974.

⁴ Халфин Н. А. «Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974.

⁵ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе. 1977; А. Х. Хасанов. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1977.

дан 1985 йилнинг 5 майидан бошлаб фойдаланиш ва уни кутубхоналарга тарқатишга расман рухсат берилди. 1989 йили эса «Фан ва турмуш» журналида Ҳ. Н. Бобобековнинг «Ўрта Осиёни Россия босиб олганми?» ва «Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми?» сарлавҳалари остида иккита мақоласи эълон қилинди.¹ Бу мақолаларда Қўқон хонлиги чор Россияси томонидан босиб олинганлиги ўзбек ўқувчиларига исботлаб берилди ва бу тарихий ҳақиқатнинг тан олишда катта қадам бўлди.

1990 йили эса унинг «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально—экономические и политические предпосылки» номли монографияси нашр этилди ва унда Россия—Қўқон муносабати масаласига махсус параграф ажратилди. Шу йили Б. В. Лунин бир тўпламни² нашр этди. Тўпламга 1830 йили Қўқон хонлигига расмий ташриф буюрган хорунжий Н. Потаниннинг маълумотлари киритилди. Бу, албатта, Россия—Қўқон дипломатик муносабатлар ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Қўқон—Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослиги бўйича, қисман бўлса-да, тадқиқотлар олиб борилган ва ўзбекистонлик олимлар ушбу мавзунини кўпроқ тадқиқ қилишган. Шундай бўлса-да, Қўқон—Россия дипломатик алоқалари қай даражада ёритилганлиги, қайси элчиликлар ўрганилганлиги ёки тадқиқ этилмай қолиб кетганлиги тарихшунослик нуқтаи назардан шу кунгача ўрганилмаган.

1991 йили Ўзбекистон мустақилликка эришиши муносабати билан тарихчилар олдида Ватанимизнинг ҳақиқий тарихини, демак, Қўқон—Россия дипломатик муносабатларини ҳам ҳолис ўрганиш имконияти пайдо бўлди. Тарихчи олимлар архив манбаларини қайтадан ўргана бошладилар ва янги мазмунда, миллий мафкурамиз нуқтаи назардан монографиялар

¹ Фан ва турмуш. 1989. — № 8. — Б. 22–25; №10. — Б. 12–16.

² Лунин. Б. В. История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20–80-е годы XIX века). — Т., 1990.

ёқланиб, илмий асарлар чоп этила бошланди. Масалан, 1991 йили Ҳ. Н. Бобобеков «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки» мавзусида тадқиқот олиб борди. Ушбу монография да Қўқон–Россия дипломатик алоқаларига оид маълумотлар мавжуд. 1992 йили «Мерос» тўпламида Исҳоқхон Жунайдуллохожа ўғли Ибрatнинг «Фарғона тарихи» асари нашр этилди. Ушбу асарга Ҳ. Н. Бобобеков «Тарихимиздаги қонли излар» номли муқаддима ёзган. Бунда Олимхоннинг Россияга савдо йўлини очганлиги, Умархон даврида эса Россия билан дипломатик муносабатлари ўрнатилганлиги, Маллахоннинг Россия билан дипломатик муносабатни тиклашга ҳаракат қилганлиги, Қўқон хонлари Худоёр ва Насриддин билан Туркистон генерал–губернатори К. П. фон-Кауфман имзолаган шартномалар ҳақида қисқа маълумотлар берилган. Шу йили чоп этилган «Ўзбекистон тарихи ва маданияти» номли маърузалар тўпламида¹ ҳам Туркистон (Ўрта Осиё) – Россия дипломатик муносабатларига аҳамият берилган.

Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ҳақида Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих институтининг бир гуруҳ олимлари томонидан нашр этилган «Ўзбекистон тарихи» номли китобида 1810, 1813, 1822, 1830, 1831, 1841 йилларда Қўқондан Россияга юборилган элчилар ҳақида маълумотлар мавжуд².

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, мактаб ўқувчилари учун янгича тарих дарсликлари ёзила бошланди. Уларда ёшларимизга ҳақиқий тарихимизни очиб беришга ҳаракат қилинди. Яъни Ўрта Осиё–Россия муносабатлари, шу жумладан Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига тегишли маълумотлар ҳам биринчи марта дарсликлар¹ матнларига киритилди.

¹ Ўзбекистон тарихи ва маданияти // Маърузалар матни. — Т., 1992.

² Р. Г. Мукминова, Х. З. Зияев, Х. Н. Бабабеков, Э. Э. Каримов, Н. Н. Хабибуллаев и др. История Узбекистана. — Т., 1993.

¹ Масалан, 1994 йили чоп этилган «Ўзбекистон тарихи» (XVI–XIX асрнинг биринчи ярми. 7-синф учун дарслик. Муаллифлар: Р. Г. Мукминова, Н. Н. Хаби-

Ушбу йилларда чоп этилган монографиялардан, айниқса Ўзбекистон тарихшунослигини ўрганишда Г. Аҳмеджоновнинг 1995 йили нашр этилган «Российская империя в Центральной Азии» номли тадқиқоти² катта аҳамиятга эгадир. Монография кириш, олти боб, хулоса ва библиографиядан иборат бўлиб, чор Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати тарихи ва тарихшунослигига бағишлангандир. Бунда муаллиф мавжуд бўлган «Россия империяси Марказий Осиёда» мавзуси тарихшунослигига тегишли тадқиқот ишларини таҳлил этган кўплаб тарихчи олимларнинг тадқиқотларига ўз илмий муносабатларини билдирган.

Биз Г. Аҳмеджанов ўзининг ушбу тадқиқоти билан Ўзбекистон тарихшунослигига катта хисса қўшган деб ҳисобланган ҳолда, ўз мавзуимизни ёритишда унинг монографиясидан қимматли назарий манба сифатида фойдаландик.

Мустақиллик йилларда ўзбекистонлик тарихчилар Ватанимиз ўтмишини кенгроқ ўрганишга эътиборни кучайтира бордилар. Масалан, Ш. Каримов ва Р. Шамсутдиновларнинг «Туркистон Русиё босқини даврида», Ҳ. Н. Бобобековнинг "Қўкон тарихи" ва «Пўлатхон кўзғолони» номли монографияларида, Ш. Юсуповнинг «Худоёрхон ва Фуркат» номли тарихий-бадий рисоласида ҳам Россиянинг Ўрта Осиё хонликлари билан бўлган турли муносабатлари ҳақида диққатга сазовор маълумотлар берилган¹.

буллаев, Г. А. Аъзамова, Э. Э. Каримов, А. А. Тожибоев) ва «Ўзбекистон тарихи» (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг бошлари. 8-синф учун дарслик. Муаллифлар: Ҳ. Бобобеков, Ж. Раҳимов, Ҳ. Содиков) китобларида Қўкон-Россия дипломатик муносабатларига оид мисоллар келтирилган.

² Аҳмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. – Т., 1995; Мазкур асарнинг қайта ишланган ва тўлдирилган кейинги нашрларидан ҳам фойдаланганмиз.

¹ Каримов Ш. ва Шамсутдинов Р. Туркистон Русиё босқини даврида. – Т., 1995; Бобобеков Ҳ. Н. Қўкон тарихи. – Т., 1996; Пўлатхон кўзғолони. – Т., 1996; Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фуркат. Т., 1995

Масалан, «Кўқон тарихи» китобининг «Кўқоннинг қисқача сиёсий тарихи» номли бўлимида Умархон, Муҳаммад Алихон, Маллахон, Худоёрхон, Насриддинхон ва Пўлатхон даврида Россия билан дипломатик муносабат ўрнатишга ҳаракат қилинганлиги ҳақида маълумотлар берилган. «Пўлатхон кўз-ғолони» номли асарида эса 1875–1876 йиллардаги Кўқон–Россия муносабатларига алоҳида эътибор берилади.

Профессор Ҳ. Зиёев "Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш" номли монографиясида² Россия–Кўқон дипломатиясига оид кўплаб маълумотларни эълон қилди. Булар эса шу мавзу тарихшунослигини ўрганишда муҳим манбалардан бири сифатида хизмат қилади. Масалан, асарнинг "Кўқон хонлиги ва рус давлати ўртасидаги урушлар" номли бўлимида иккала давлат ўртасидаги элчилик муносабатлари ва Россия кўшинларининг Кўқон хонлигини босиб олиши ёритилади. 2000 йилда бир гуруҳ олимлар томонидан чоп этилган «Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома»да³ ҳамда «Ўзбекистоннинг янги тарихи»⁴ номли китобларда ҳам Кўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид айрим маълумотлар мавжуд.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турганидек, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг 17 йил ичида 16 дан ортиқ ўзбекистонлик тарихчиларимиз Кўқон–Россия дипломатик муносабати тарихини фаол тадқиқ қила бордилар. Аммо бу тадқиқотларга ҳали тарихшунослар томонидан баҳо берилгани йўқ.

Яна шуни ҳам айтиш лозимки, Кўқон хонлиги ва Россия ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихи сўнгги ярим аср давомида ўзбекистонлик тарихчилар томонидан маълум

² Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т., 1998.

³ Бобобеков Ҳ. Н., Каримов Ш. К., Содиков М., Усмонов Қ., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. – Т., 2000.»

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000.

даражада ўрганилди. Аммо, шунга қарамасдан совет даврида ва мустақиллик йилларидаги тадқиқотлар, асарлар бир-бирига таққосланмаган ва уларнинг тафовути ҳамда ўхшашлиги, айниқса талқинлари бир тизимга солинмаган ва алоҳида тарихшunosлик объекти сифатида махсус ўрганилмаган*.

Ушбу монография нинг асосий мақсади XX асрнинг иккинчи ярмида, яъни собиқ совет истибдоди ҳамда мустақиллик даврларида илмий-тадқиқот ишлари олиб борган ўзбекистонлик тарихчиларининг 1805–1867 йилларда Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатларини қандай ёритганликларини ўрганиш ва таҳлил қилиш; Россиядан Қўқон хонлигига ва Қўқон хонлигидан Россияга юборилган элчи ва расмий вакилларнинг мақсад ва вазифаларини алоҳида ўрганиб, улар ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш; миллий истиқлол ғояси нуқтаи назаридан келиб чиқиб ўзбекистонлик тарихчиларнинг ушбу муаммони ўрганишга қўшган ҳиссасини аниқлаш.

Юқоридаги мақсадлардан келиб чиқиб тадқиқотимизнинг қуйидаги вазифаларини белгилаб олдик:

Қўқон хонлиги расман эълон қилинишидан бошлаб Россия билан ўрнатилган дипломатик муносабатлар масаласи 1950 – 1980 йиллар тарихшunosлигида қай даражада акс этганлигини ўрганиш. Шу жумладан Қўқон–Россия сиёсий муносабатлари ҳамда чор Россияси томонидан Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудларини босиб олиш жараёнининг адабиётларда ёритилишини аниқлаш;

– Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида Қўқон–Россия дипломатияси тарихшunosлигининг ривожланишида бу масалага янгича баҳолаш ҳамда Туркистон, Чимкент ва Тошкент

* Шунинг ҳам такидлашимиз лозимки, нафақат Қўқон, балки Бухоро ва Хива давлатларининг халқаро алоқалари чет эл тарихшunosлиги ва манбашunosлиги ўрганилмаган. Ўрта Осиё хонликлари тарихининг хорижий адабиётларда ёритилиши ҳақида қаранг: Масалиева О. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги тарихини XX аср Англия ва Америка тарихшunosлигида ўрганилиши. Тарих фанлари номзоди дисс... – Т., 1998.

шаҳарлари ва унинг атроф ҳудудларининг забт этилиши, Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этилиши арафасидаги сиёсий муносабатларнинг адабиётдаги талқинларига янгича ёндашувда баҳо бериш;

– Ўрганилаётган мавзу ва давр бўйича амалга оширилган тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиш. Шу жумладан, Россиядан Қўқонга расмий равишда келган элчилар фаолияти тарихшунослигини таҳлил этиш; Қўқондан Россияга расмий равишда юборилган элчиликлар тарихшунослигини таҳлил этиш.

– Тадқиқ этилаётган мавзу бўйича умумий илмий хулоса чиқариш каби вазифаларини белгилаб олдик.

Ўрта Осиё сиёсий тарихида катта мавқега эга бўлган Қўқон хонлиги ва Россия ўртасида 1805–1867 йилларда амалга оширилган ўзаро дипломатик муносабатлар тарихи тарихшунослик нуқтаи назаридан биринчи марта тўла тадқиқ этилди.

Мазкур муаммо доирасида амалга оширилган монографияларга миллий истиқлол ғояси нуқтаи назардан баҳо берилди ва мустақиллик йилларининг афзалликлар кўрсатилиб, тарихий ҳақиқатни ҳолисона ўрганиш ва ёритиш имконияти реал мавжуд эканлиги мавзу доирасида исботланди.

Монографияда биринчи марта Россия архивларида сақланаётган, илгари махфий ҳисобланган биринчи даражали манба, ҳужжатлардан фойдаланилди ва улар илмий–тадқиқот муомаласига олиб кирилди.

Шунингдек, шу пайтгача номаълум ёки кам ёритилган элчиликлар Масалан, Қулмамат Мамадиёров, Жағатой Тўлаганов элчиликлари ҳақида янги маълумотлар биринчи марта ёритилди.

Тадқиқот натижасида Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослигини ўрганиш жараёнида бир қатор камчиликлар мавжудлиги аниқланди ва уларни бартараф этиш йўллари тавсия этилди.

Монографияда биринчи марта ўзбекистонлик тарихчиларнинг тадқиқотлари собиқ совет истибдоди ва мустақиллик

йилларида қай даражада ўрганилганлиги қиёсий таҳлил қилинди ва уларга ҳолис илмий баҳо берилди.

И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат», «Ўзбекистон – келажак буюк давлат», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» ва бошқа асарлари тадқиқотимизнинг назарий ва услубий асослари қилиб олинди. Чунки, Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон майдонида ўз ўрнини топаётган бир пайтда унинг тарихи ҳеч қандай бўёқларсиз ҳолис, объектив кўрсатилиши ҳамда тарихий далиллар, асослар, исботлар билан ёритилиши ўта муҳимдир. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июль Қарорида таъкидлаганидек, "Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини ҳолисона ўрганишнинг илмий асосларини шакллантириш, тадқиқотларни замонавий талаблар даражасига кўтариш, Ўзбекистон тарихи бўйича етук тарихчилар илмий мактабини яратиш, Ватанимизнинг бой ва ранг баранг тарихини тиклаш, унинг негизида халқимиз, айниқса ёш авлод тафаккурида ҳаққоний тарихни идрок этиш, ҳамда тарихий хотира туйғусини тарбиялаш ..." ¹ – давр тақозосидир. Бу дастурий вазифанинг таркибий қисми бўлмиш халқимизнинг маънавий ҳаётини ислоҳ қилиш, уни янги мазмун билан тўлдириб бориш тарихшуносликнинг илмий пойдеворларидан бири бўлиши лозим. Шунингдек, чет эллик назария ва методология бўйича машхур мутахассис тарихшуносларнинг тадқиқотларидан ² фойдаланилди, ҳамда ўзбекистонлик тарихшуносларнинг тадқиқотлари ҳамда илмий конференция ва симпозиумларнинг илмий

¹ «ЎЗРФА Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори. 1998 йил 27 июль //Халқ сўзи. – 1998. – 28 июл.

² Блок А. Апология истории или ремесло историка. – М., 1973; Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990; Тойнби А.Д. Постигание истории. – М., 1991; Февр Л. Бой за историю. – М., 1991; Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

хулоса ва тавсияларидан³, илмий-тадқиқот ишларидаги бой тажрибалар, ҳолислик ва объективлик, манба, маълумотлардан узоқлашмаслик ва ҳақиқатни ёритиш монографиянинг илмий-методологик асослари бўлди.

Монография матни Ўзбекистон Республикасидаги университетлар ва педагогика институтларининг тарих факультетлари ва юридик, дипломатия институтлари талабалари қимматли манба сифатида фойдаланишлари мумкин.

Бундан ташқари "Ўзбекистон тарихи", "Дипломатия тарихи" дарслик ва ўқув қўлланмаларини, "Ўзбек давлатчилик тарихи энциклопедияси"ни ёзишда ҳам ушбу монографиядан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек монография материалларидан Россия–Ўзбекистон муносабатлари билан шуғулланувчи масъул ходимлар ҳам ўзларининг амалий ишларида фойдаланишлари мумкин.

Ушбу монографиянинг ёзилишида шу кунга қадар Қўқон-Россия дипломатиясига оид у ёки бу даражада тадқиқ қилинган тадқиқотлар ва монографиялар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви, Санкт–Петербургдаги Россия Марказий Давлат тарихий архиви, Москвада жойлашган Россия Ташқи сиёсат архиви, Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви, Москва ва Санкт–Петербургдаги миллий кутубхоналар қўлёзма бўлимларида сақланаётган фондлардан фойдаланилди.

Шуни алоҳида таъкидлашимиз лозимки, Россия архивларида, айниқса Россия Ташқи сиёсат архивида Қўқон хонларининг Россия императори ва бошқа юқори мансабдор шахсларга юборган турли мазмундаги хатларининг асл нусхалари ёки уларнинг рус тилига таржима қилинган мазмуни, шунингдек,

³ Независимость и история: новые подходы к изучению истории Узбекистана: Тез. Докл. – Т.: Университет, 1997; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Концептуал-методологик муаммолар. Республика илмий-назарий конференция материалари. – Т.,: Академия, 1998; Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жаҳидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар. Давра суҳбати материаллари. – Т.: Элдинур. 1998; Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Т.: Академия, 2001; ва бошқалар.

Россия императори ва унинг юқори мансабдорларининг Қўқон хонига ва юқори лавозимдаги амалдорларига ёзган хатларининг нусхалари сақланиб қолган. Бу ҳужжатларнинг кўпчилиги собиқ совет даврида махфий ҳисобланиб, улардан фойдаланиш йўллари ўзбекистонлик олимлар учун деярли ёпиқ эди. Олимларимиз расмий ва норасмий йўллар билан улардан кўчириб олган нусхалардан ҳам совет давридаги матбуот назорати туфайли фойдалана олишмаган. Шундай олимларимиздан бири тарих фанлари доктори Ҳ. Н. Бобобеков Қўқон–Россия дипломатиясига оид архив ҳужжатларининг нусхаларини кўчириб олишга муваффақ бўлган. Ушбу монографияда улардан фойдаланишга рухсат берганликлари учун Ҳ. Н. Бобобековга ўз миннатдорчилигимни билдираман. Булардан ташқари монографияда Қўқон хонлиги тарихига оид қўлёзма китоблар¹ ва уларнинг чоп этилган таржималаридан ҳам фойдаланилди.¹

Фойдаланилган барча манбалар монографиянинг адабиётлар рўйхати қисмида батафсил кўрсатилган.

¹ Қўқон хонлигида яратилган тарихий асар ҳақида муфассал қаранг: Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши (XIX–XX асрнинг бошлари) – Тарих. фан. докт. ...дис. – Т., 1998 – 315 бет.

¹ Мулла Олим Хожи. Тарихи Туркистон. Қарши. Насаф. 1991.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН РОССИЯ ЎРТАСИДАГИ ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎРИТИЛИШИ 1950–1980 ЙИЛЛАР ТАРИХШУНОСЛИГИДА

XIX асрнинг иккинчи ва учинчи чорагида чор Россияси Ўрта Осиё хонликларининг бирлашиб, кучайиб кетишига қарши ўзининг барча воситаларини ишга солиб, тўсқинлик қилди. Бунга, албатта Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги уруш ва тахт учун талашлар, хонлар ва уларнинг оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, маҳаллий ҳокимларнинг ўзаро урушлари, марказий ҳукуматнинг заифлашишига сабаб бўлди. Англиянинг Ўрта Осиё хонликларини сиёсий жиҳатдан бирлаштирувчи ўзаро ҳарбий битим тузишга қаратилган саъйи-ҳаракатлари ҳам фойда бермади. Россия дипломатияси учун бу ҳолат қўл келди ва у барча диққат эътиборини хонликлар билан бўлган муносабатларга қаратди. Бу сиёсат келгусида мамлакатимиз ҳудудларининг кўп йиллик мустамлакага айланишига ва халқимиз ҳаётидаги қатор салбий асоратларга келтириб чиқаришга замин ясади. Айниқса Қўқон хонлиги билан бўлган дипломатик муносабатларнинг йўлга қўйилиши ҳамда хонликдаги ички ҳолат ва камчиликлар чуқур ўрганилиб, кейин унинг шимолий ҳудудлари забт этилиши Россия дипломатиясининг асл нияти нима эканлигини яққол кўрсатди.

«Қайта қуриш» муносабат билан Ўзбекистонда тарихчилар ҳақиқатни тиклаш мақсадида қаттиқ саъйи ҳаракатлари натижасида Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига оид айрим маълумотлар эълон қилина бошланди. Бу маълумотларни тарихшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб, тўғри баҳо бериш ўта муҳим аҳамиятга эгадир.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН РОССИЯ ЎРТАСИДАГИ СИЁСИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ

Маълумки, 1709 йили Фарғона Бухоро амирлигидан ажралиб чиқиб, ўз мустақиллигини эълон қилади ва секин аста ўз худудини кенгайтира бошлайди. Узоқ йиллар ўз мавқеини мустаҳкамлаган Олимхон 1805 йили ўзига хон унвонини олди ва давлатини расман Қўқон хонлиги деб эълон қилди. Натижада қўшни давлатлар, шу жумладан Россия билан ҳам, дўстлик алоқаларини ўрнатиш ва халқаро савдони йўлга қўйиш мақсадида дипломатик муносабатларни ўрнатишга ҳаракат қила бошлади.

Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ўзига хос тарзда кечди ва унинг тарихини ўрганиб, баҳо бериш ҳам турлича бўлди.

Собик совет даврида Ўрта Осиё, жумладан Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланган ўзбекистонлик тарихчилар Олимхон (1800/1801–1810) ва Умархон (1810–1822) даврларидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига маълум даражада эътибор берганлар. Жумладан, Қулмамат Мамадиёровнинг биринчи элчи эканлиги ҳақида Ф. Гаффаров қисқа бўлса ҳам маълумотлар берган. У ўзининг «Қўқон хонлигининг Россия билан иқтисодий ва сиёсий алоқалари тарихи»га бағишланган тадқиқотида қайд этиб ўтади. У Қўқон хони Олимхон Тошкент шахрини 1809 йилда босиб олганидан кейин Россия билан алоқа ўрнатишга интилган, деб ёзади.¹

¹ Гаффаров Ф. Экономические и политические связи России с Кокандским ханством в первой половине и 60–70-годах XIX века: Автореф. дисс. ист. наук. – Т., 1970. – С. 16.

Ҳақиқатдан ҳам Олимхон Тошкентни 1809 йили эгаллаган ва Россия билан савдо алоқаларини ўрнатишга қаратилган ҳаракатлар 1809 йилга қадар бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Бу ҳақда Ф. Гаффаровнинг ўзи ҳам илмий тадқиқотининг учинчи бобида алоҳида таъкидлаган¹.

Ф. Гаффаров ўз тадқиқотида Қўқон хонлигининг Олимхон даврини ёритишда у бир хатога йўл қўйган. Масалан, унинг фикрича, 1810 йили Россия ҳукумати рус савдогарлари ва саноатчилари манфаатларини кўзлаб, Ўрта жуз қозоқ султонларидан бирини Қўқонга юбориб, хонни руслар билан дўстлик муносабатларини ўрнатишга даъват этган².

Аммо Россиянинг Ташқи сиёсати архивида сақланаётган 1805 йилги хужжатларга қараганда Туркистонга Россиядан келган Нерпиннинг иш юритувчиси (приказчиги – В. И.) Можайтинов раҳбарлигидаги савдо қарвони ҳақидаги маълумотни олган Олимхон руслар билан савдо ва дўстлик муносабатларини ўрнатмоқчи бўлади. Шунинг учун у Султон Букайга хат ёзиб, рус савдогарларига ҳамроҳ бўлиб, уларни Қўқонга олиб келишни сўрайди. Султон Букай Олимхонга генерал Лавров ва рус савдогарлари билан гаплашиб кўришга ваъда беради. Султон Букай ўз жавобида қарвон йўли тоғу тошлар орасидан ўтиши, демак қозоқлар томонидан хавф ҳам борлигини айтади. Шунингдек, ушбу йўлнинг Тошкент орқали ўтишини ҳам айтиб, Олимхонга Тошкент беги билан ярашишни таклиф этади. Ана шундан кейин савдо қарвони бехатар йўлга чиқиши мумкин, дейди³.

Россиянинг Ташқи сиёсати архивида сақланаётган ноёб хужжатларга қараганда, Султон Букайнинг ўғли Ғози Султон Олимхоннинг илтимосини ёзма равишда И. А. Вейдемейрга етказди. Сўнгра Россия савдо вазири Граф Румянцев бундан хабардор бўлгач, Сибир инфантерийининг инспектори гене-

¹ Гаффаров Ф. Ўша жойда. Б. 32.

² Гаффаров Ф. Ўша жойда. Б. 22.

³ АВПР, фонд Главный архив, II-3, 1805–1806, опись 34, д. 5, л. 106 об.

рал-майор Лавровга кўрсатма бериб, рус савдогарларини бу ишга жалб этиб, Қўқонга юборишни тавсия этади.

Бу ерда, албатта, Юнусхон Тошкентнинг мустақил ҳокими бўлган давридаги алоқалар ҳақида сўз бормоқда. Бизнинг фикримизча, Олимхоннинг Тошкент ва унга тобе ҳудудларни забт этиб, ўз тасарруфига олишига асосий сабаблардан бири Қўқон–Россия ўртасидаги савдо алоқаларига Тошкентнинг тўсқинлик қилганидир. Зеро Олимхоннинг 1805 йилидаёқ Тошкент, Туркистон ва бошқа ҳудудларни, ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий ерларини забт этиб, савдо карвонларига йўл очганлиги бежиз бўлмаган.

Айни вақтда рус савдогарларига Қўқон давлати ҳақидаги маълумотларни ва у ердаги савдо-сотиқ ҳолатини аниқлаб келиш топширилади. Бу эса Россия савдо майдонини кенгайтиришга ёрдам бериш мумкинлигини таъкидлайди¹.

Совет даврида Қўқон–Россия муносабатлари доирасида тўлиқ очиб берилмаган масалалардан бири Кулмамат Мамадиёровнинг Қўқонга расмий ташрифи тарихидир. Бу масала Ф.Гаффоровнинг тадқиқотида қисқача баён этилган бўлса-да, унда қарама-қарши фикрлар учрайди. Бунинг асосий сабаблари Россия архивларида сақланаётган асл бирламчи ҳужжатлардан фойдаланилмаганлигида ва совет мафкурасининг тайзигида эди. Чунки дўстлик алоқалари ўрнатишнинг ташаббускори Қўқон хонлиги эмас, Россиядир деб кўрсатилиши шарт эди.

Ҳужжатларда 1806 йил 13 январда Сибир инспекциясининг нозири генерал-майор Лавровнинг Коммерция вазирига ёзган хатида рус савдо карвони ташкил қилиниб Қўқонга жўнатилганлиги, аммо у ердаги нотинчликлар муносабати билан карвон фақат Туркистонгача етиб борганлиги қайд этилади. Шунингдек Лавровнинг хатида яна Қўқон хонлигида вазият барқарорлашганлиги ҳам хабар қилинади ва шу муносабат

¹ АВПР. Там же, л. 4.

билан яна савдо карвонини юборишга ҳаракат қилинишига ваъда берилган¹.

Ҳақиқатдан ҳам, 1805 йилларгача Россия ва Қўқон хонлиги ўртасида расмий дипломатик муносабат ўрнатилган эмас. Фақат иккала чегарадош маҳаллий ҳокимлар бир-бирларига айрим чегара масалалари (савдо божи, қароқчиларга қарши чора кўриш, ўғирланган матоларни ундириш ва ҳоказо) ҳақида ёзишиб турганлар, холос².

1810 йилга тегишли яна бир ҳужжатга кўра, Г. Глазенап Россия императорининг розилигини олиб, элчи-таржимон Мамадиёров бошчилигида тезда Қўқон хони Олимхонга элчиларни жўнатиши ҳақида расмий хат юборади³. Хатда у 5 апрелда, ҳеч қандай тўсиқсиз Чуноқ мавзесига етиб келганда, кечаси 100 кишилиқ қозоқлар (ҳужжатда «қирғизлар» деб ёзилган – В. И.) унга ҳужум қилганлиги ёзилган.

Таржимон Мамадиёров бу хавфдан қутулгач, бошқа тўсқинлик бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ўз сафарини давом эттиради ва 22 апрель куни Туркистон шаҳрига етиб келади. У Г. Глазенап хатини олиб, ҳоким Тоғайхон ҳузурига боради. Лекин, унга Қўқон хони Олимбек 17 ёшли ўғли билан бирга отиб ўлдирилганлиги ва унинг ўрнига укаси Умарбек тахтга ўтирганлиги ҳақида хабар беришади. Туркистон ҳокими янги Қўқон хони Россия вакилини хурсандчилик билан қабул қилишига ва Россия билан савдо алоқаларини давом эттиришига ишонтиради. Тоғайхон икки йўлбошловчини кўшиб беради ва улар 18 май куни Қўқонга етиб келишади. 20 май куни эса Мамадиёров Умархон ҳузурига кириб, унга Глазенапнинг хатини топширади. Хатда Россия императори Қўқон хонининг элчиларни қабул қилишини ва Россия билан савдо алоқаларини мустаҳкамланса, бундан аҳоли кўп фойда кўриб, турмуш даражалари яхшиланиши ва саноатни ривожлантириб олишлари мумкинлиги ёзилган эди.

¹ АВПР, там же, д. 9 об.

² АВПР, ф. Главный архив, I-6, 1841–1844, оп. 5, д. 2, л. 39–39 об.

³ АВПР, ф. Главный архив, I-8, 1810–1820, оп. 7, д. 1, л. 7–8.

Бундай маълумотдан Умархон хурсанд бўлиб, барча таклиф ва шартларни мамнуният билан қабул қилди. Рус элчисини ва унга ҳамроҳ бўлган қозоқларни шаҳардаги энг яхши уйга жойлаштирди ва ҳар куни уларни ҳамда отларини етарли озиқ-овқатлар билан таъминлаб турди.

Россия подшоши саройига Умархон ўз элчиларини жўнатишини маълум қилди. Қўқон хонлиги элчилари сифатида хоннинг вазири девонбеги Раҳматулло Қўшбаҳодиров ва тижорат бўйича маслаҳатчи Шукур Олтибосаров оталиқлар тайинланиши ва уларга 5 кишини хизматкорлик учун ажратиш ҳақида фармон берди.

Россия элчиси Мамадиёров Қўқонда 1811 йил 18 майдан 8 июнгача бўлди.

Умархон томонидан «Улуғ саройга» юбориш учун элчи этиб тайинланган икки бек рус казаклар командаси ҳамроҳлигида, Қўқон шаҳридан 8 июнда чиқиб, чегарадаги Иртиш йўналишидаги Кривой қалъасига 29 августда этиб бордилар.

Қўқонлик элчилар Омскда бўлган чоғларида Г. Глазенап улар билан ўзаро савдо ишлари истиқболлари ҳақида кўп суҳбатлашди¹.

Шундай қилиб, Қўқон хони Умархон 1811 йилда Россия императори Александр номига хат юбориб, Россиядан Қулмат Мамадиёров келганлигидан мамнун эканлиги, ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилади. Шунингдек, у Қўқон–Хитой савдо алоқалари яхши бўлгани ҳолда ханузгача Россия билан расмий алоқалар ўрнатилмаганлиги ҳақида маълумот бериб, икки давлат ўртасида дўстлик битимини тузиш мақсадига ўз элчиларини юбораётганлигини ёзади². Бу элчилар, яъни Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғлининг Россияга ташрифи тарихи муаммоси адабиётларда жуда кам ёритилган.

¹ АВПР, там же, л.10–16.

² АВРП, фонд Главный архив, 1-8, 1810–1820, опись 7, д. 1, л. 72–73.

Ҳ. Н. Бобобеков ва Ҳ. Зиёевларнинг шу даврга оид тадқиқотларида ушбу масала умумий тарзда қайд этилган ҳолос¹. Ф. Гаффаров эса 1812 йили Қўқонга Россиядан таржимон Мамадиёров келгани ва хондан Сибирга вакил юбориб савдо масалаларини ҳал қилишни сўрагани ва бу илтимосга биноан 1812 йили хон Петербургга Шукурбек оталиқни юборганини қайд этади, ҳолос.²

Бу ўринда Ф. Гаффаров тарихий санани аниқлашда ва Мамадиёровнинг ташрифидан асосий мақсадни баён этишда биринчи даражали манбаларга асосланмаганлигидан хатога йўл қўйган.

Россиянинг Ташқи сиёсати архивида 1810 йилда Қўқон ҳокими Муҳаммад Умархон номидан Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли, Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли билан Ўрта жуз қозоқ султони Ғози Букеев, старшина Луазан Тоғаев, Ботикан Куромсин, мулла Тошпўлат Бекпўлатов, штабс-капитан Гродницкий, таржимон Қулмамат Мамадиёровларнинг Санкт-Петербургга ташрифи ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек уларда Оренбургда элчи Шукур Олтибосар оталиқнинг ўлдирилиши ва ҳоким томонидан унга хун талаб этилганлиги ҳақида ҳужжатлар мавжуд³.

Юқорида қайд этилган ҳужжатга қараганда, Умархон Россияга Қулмамат Мамадиёров билан бирга бориш мақсадида "ўзига яқин ва ишончли амалдорларидан хоннинг вазири бўлмиш девонбеги Раҳматулло Қўшбаҳодиров ва тижорат бўйича маслаҳатчиси Шукур Олтибосаров оталиқларга 5 кишини хизматкорлик учун ажратиш тўғрисида фармон чиқарган"⁴.

¹ Ҳ. Н. Бобобеков. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. – Т., 1990; Зияев Х. Средняя Азия и Сибирь. – Т., 1983.)

² Гаффаров Ф. Экономические и политические связи России с Кокандским ханством в первой половине и 60–70 годах XIX века. – Т., 1970. – С. 12–13.

³ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Т., 1967.

⁴ АВРП, фонд Главный архив, 1-8, 1810–1820, опись 7, д. 1, л. 1.

Ушбу хатга Россия императори Александр Қўқон хони Умархонга 1812 йил 27 январда имзолаган жавоб мактубини йўллаб, Россия ва Қўқон давлатлари ўртасида ўрнатилаётган савдо ва дўстлик алоқаларидан мамнун эканлиги ҳамда бу ҳудудларда савдо карвонларининг тинч-осойишталигини таъминлаш зарурлигини алоҳида таъкидлаб ўтади¹.

Шунингдек император қўқонлик элчилар орқали хоннинг вазири бўлмиш Тошкент ҳокими Муҳаммад Мўмин Баҳодир (кейинчалик лашкар-бекларбеги номи билан 1842 йилгача ҳукм сурган – В. И.) ҳам Омск қалъасида истиқомат қилаётган Сибир линиясининг бошлиғи генерал-лейтенант Глазенапга мактуб юбориб, Россиядан Қўқон хонлигига келадиган савдо карвонлари хавфсизлигини таъминлаш вазифасини ўз зиммасига олаётганлигини ёзиб, ўзаро битим тузишни таклиф қилади.²

Қўқонлик элчилар Санкт-Петербургда яхши қабул қилинадилар. Бироқ, ватанларига қайтаётганларида улардан бири касал бўлиб, йўлда вафот этади, иккинчиси эса Петропавловскда бир рус қочқини томонидан ўлдирилади. Бу эса Қўқон-Россия муносабатлари узилиб қолишига сабаб бўлди.

Бу воқеалардан хабар топган Умархон 1813 йил 14 июлда Омск қалъасининг бошлиғи генерал-лейтенант Глазенапга расмий хат юбориб ундан ўзининг қаттиқ норози эканлигини билдириб, ўлдирилган элчи учун хун пулини талаб қилади. Айни вақтда Россия ҳудудида элчи ва савдогарларнинг хавфсизлигини таъминлаш лозимлигини таъкидлаб, Россияга тобе кипчоқлар қўқонлик савдогарларни талаётганликлари ҳақида хабар беради, уларга амалий ва моддий ёрдам бериш лозимлигини айтади.

¹ АВРП, фонд Главный архив, 1-8, 1810–1820, опись 7, д.1, л. 67–68.

² АВРП, фонд Главный архив, 1-8, 1810–1820, опись 7, д.1, л. 17–18; Тошкент мулки ҳақидаги шу давр тарихи Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг “Хулосат ул-аҳвол” асарида кенг ёритилган. Қар.: Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. – Б. 145–160.

Кўриниб турганидек, XX асрнинг иккинчи ярми совет тарихшунослигида Умархоннинг элчилари Россияга борганлиги ҳақидаги факт таъкидлаб ўтилган холос. Санкт–Петербургда уларни қандай қабул қилиб олинганликлари ва Қўқон хонлигининг элчилари ватанларига қайтиб келаётганда содир бўлган фожиа оқибатида икки давлат ўртасида эндигина ўрнатилаётган дипломатик алоқаларнинг узилишиб қолиш сабаблари ҳақида фикр билдирилмаган ва архив маълумотлари асосида чуқур таҳлил қилинмаган эди.

Россия элчиси Филипп Назаровнинг 1813–1814 йилдаги Қўқонга ташрифи ҳақидаги маълумотлар совет даври тарихчиларининг тадқиқотларида учрайди. Уларнинг маълумотларига қараганда Россия ҳукумати икки давлат ўртасидаги совуқлик ва низони бартараф этиш, дўстлик муносабатларини тиклаш ва савдо алоқаларини ўрнатиш мақсадида Филипп Назаровни Қўқон хонлигига элчи қилиб юборади. У Қўқонда бир йилга яқин бўлиб, 1814 йили Россияга қайтади. Шунини айтиш жоизки, Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига баҳо беришда, хусусан Филипп Назаровнинг Қўқон хонлигига қилган ташрифининг натижалари ҳақида россиялик ва ўзбекистонлик тарихчиларнинг хулосалари орасида фарқлар мавжуд.

1967 йилда чоп этилган "Ўзбекистон ССР тарихи"нинг биринчи жилдида 1813 йили Қўқонга рус элчиси императорнинг ёрлиғи билан ташриф қилди, дейилган¹. Бирок, бу элчининг кимлиги, мақсад ва вазифалари ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган.

Ушбу мавзунини ўрганган россиялик тарихчи Н.Халфиннинг "Россия и ханства Средней Азии" номли китобида ёзишича, 1811 йилда Қўқон элчиси ўлдирилиши муносабати билан 1813 йили Россия ҳукумати Қўқонга Семипалатинскда содир бўлган фожиянинг асл сабабларини тушунтириш ва давлат-

¹ История Узбекской ССР. – Т., 1967. – С. 662.

лараро алоқани тиклаш учун таржимон Филипп Назаровни расмий элчи сифатида юборган.²

Н. Халфиннинг фикрича Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифи жиддий сиёсий натижалар бермаган бўлса-да, рус ҳукумати доирасининг Россия–Қўқон муносабатларини тиклашдан манфаатдорлигини кўрсатади. Филипп Назаров ташрифининг илмий нуқтаи назардан аҳамияти шундаки, у Қўқон хонлиги ҳақида қимматли рисола ёзиб, чоп эттирди.¹

Ўзбекистонлик тарихчилар ўз тадқиқотларида Ф. Назаровнинг ташрифи ҳақида турлича фикрлар билдирганлар. Баъзи олимлар Н. Халфиннинг фикрига қўшилмайдилар.

1984 йилда чоп этилган "История Коканда" номли китобда 1813–1814 йилларда Қўқонга келган рус элчиси Ф. Назаров ўз хотираларида шаҳарда кўп аҳоли яшаши, Қўқон атрофида пахта ва пиллачилик билан шуғулланишини ёзиб қолдирганлиги айтилади.²

Х. Н. Бобобеков ўзининг "Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки" номли монографиясида 1813 йили генерал-лейтенант Г. И. Глазенапнинг топшириғига биноан Филипп Назаров Қўқонга келиб, хон билан учрашганлиги натижасида низо бартараф этилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Н. Халфиннинг ёзишича Филипп Назаровдан кейин XIX аср 20-йилларининг охиригача Қўқондан Россияга бирорта ҳам элчилар бормаган.³

Филипп Назаров Қўқонга келиб кетгандан сўнг, 1814 йил 20 ноябрдан 1815 йилнинг октябригача Санкт–Петербургга қўқонлик элчиларнинг келиб кетганликлари ҳақида ҳозиргача битта ҳужжат топилган, холос. Аммо унда элчиларнинг мақсадлари ва эришган натижалари ҳақида ҳеч нарса дейилма-

² Халфин Н. Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974. – С. 225–226

¹ Халфин Н. Кўрсатилган асар, Б. – 226.

² Рашидов Г. и др. История Коканда. – Т., 1984. – С. 6.

³ Халфин Н. Ўша манба. 227-6.

ган.⁴ Бошқа монография ларда ва чоп этилган адабиётларда ҳам ушбу элчилар ҳақида маълумот берилмаган. Шунинг учун уларнинг ташрифлари ҳақида бирор нарса дейиш қийин.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, Қўқон хонлигидан Россияга элчилар 1815, 1822, 1824, 1825, 1828, 1829 йилларда хон мактубларини олиб борганлар ва бу ҳақда архив маълумотлари ҳам мавжуд. Аммо бу ташрифлар натижаси тарихчилар томонидан ҳанузгача ўрганилган эмас.

Ўз иқтисодий ва сиёсий манфаатлари йўлида Қўқон хонлиги билан алоқаларни яхшилашни истаган Россия ҳукумати бу мамлакат ҳақида тўла маълумотга эга бўлиш учун элчиларга махфий топшириқлар бериб, у ердаги сиёсий аҳвол, вазият ҳақида маълумотлар йиғиб борар эди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Ф. Назаровнинг Россиядан Қўқонга келиб кетиши совет тарихшунослигида турлича баҳоланган ва бир фикрга келинмаган.

1822 йили Қўқон хони Муҳаммад Алихон даврида Россияга юборилган қўқонлик элчилар рус маъмурияти томонидан қабул қилинмаган. Аммо аниқ маълумотлар топилмаганлиги учун бу ҳақда қатъий фикр айтиш қийин. Архив ҳужжатларида ёзилишича, 1825 йилда элчи бўлиб борган Соатбек Султонбековнинг сўзларига қараганда, «бундан уч йил аввал (демак, 1822 йилда – В. И.) Ҳазрати олийлари императорга мактуб билан юборилган қўқонлик элчиларни қабулига қўймаган, йўлларда эса қирғиз (қозоқ – В. И.)лар тошкентлик савдогарларнинг карвонларини талаганлар. Бу ҳолдан Қўқон хони ранжиб, руслардан барқарорликни талаб этган. Аммо (руслар – В.И.) аниқ жавоб бермаганлар ва элчилар Семипалатинскдан ватанларига қайтишга мажбур бўлганлар¹». Бу фактлар Ҳ. Н. Бобобеков асарида келтирилади².

⁴ АВРП, фонд Главный архив. II-3, оп. 34, 1811–1816 г., д. 2, л. 6.

¹ АВРП, фонд Главный архив. I-6, 1841–1844, оп.1, д.2, л. 41–41 об.; ЦГВИА, ф. 483, оп.1, д.11, лл. 4–4 об.

² Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. – Т., – 1990. – С. 36.

Ф. Гаффоровнинг тадқиқотларидаги маълумотларга қараганда, 1824 йил июль ойида Қўқон хони Муҳаммад Алихон ўз элчилари сифатида Ғаният Хўжа Зулфиқоров ва Хонкелди Бобохоновларни Сибир линиясига юбориб, биргаликда қароқчиларга қарши кураш олиб боришни ва савдогарларга қулай шароитлар яратишни таклиф қилади. Сибир линия маъмурияти бу таклифни қўллаб-қувватлашини билдиради.

Умуман олганда, Соатбек Султонбековнинг элчилиги ҳақида собиқ совет даврида батафсил ўрганилиб тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Аммо шуни айтиш мумкинки, 1831 йилларда Қўқон-Хитой муносабатлари кескин тус олди. Бунга асосан Қашқар учун рақобат сабаб бўлиб, бу ўзаро урушларга олиб келди. Натижада Қўқон-Россия муносабатларини йўлга қўйиш масаласи орқага сурилди. Чунки Россия бу муносабатларнинг ривожига хайрихоҳ бўлмади. Сабаб – Россия–Хитой муносабати яхши бўлган эди. Башарти Россия Қўқонга кулол берганида, Хитой билан Россиянинг муносабатига зиён етиши мумкин эди. Шунинг учун муносабатлар сусайиб, у ерга элчи юборилиши вақтинча тўхтатилди.¹

Ф. Гаффоровнинг маълумотига қараганда, 1827 йили Муҳаммад Алихон К. Фозилбековни элчи сифатида Россиянинг пойтахти Санкт–Петербургга юборади. Бу ҳақда Ф. Гаффоров ўз тадқиқотларида тўхталиб, мазкур элчиликнинг асосий мақсади Россия ва Қўқон хонлиги ўртасида давом этаётган савдо алоқаларини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдан иборат бўлган. Айниқса чойга талаб ошиб кетганлиги учун Россия орқали кўпроқ чой келтиришларини сўрайди. Чунки Қўқон–Хитой уруши савдогарларнинг йўлини тўсиб қўйган эди. Шунингдек, К. Фозилбеков рус маъмуриятига Қўқон хони Му-

¹ Қўқон ва Хитойнинг шу даврдаги муносабатлари ҳақида қар.: Кутгутов М. Взаимоотношение Цинского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в новое время и новейшее время. – М., 1982; Ходжаев А. Цинская империя и Восточный Туркестан в XVIII веке. / Из истории международных отношений в Центральной Азии. – Т.: Фан, 1989.

ҳаммад Алихон Россия императори Николай I ни тахтга ўтириши муносабати билан табриклаш учун махсус элчиларини тайёрлаётганини маълум қилади.² Муҳаммад Алихон томонидан 1828 йилда юборилган элчилар Санкт-Петербургда яхши қабул қилинадилар.

Бу элчилик ҳақида айрим маълумотлар С. Соатовнинг «Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланмаси»да мавжуд. Муаллифнинг ёзишига қараганда ушбу 8 кишидан иборат бўлган элчилик 1828 йилда Мадалихон томонидан Петербургда юборилган. Уларнинг асосий мақсади рус подшоси Александрнинг вафоти муносабати билан таъзия билдириш ва янги подшо Николайнинг тахтга чиқишини табриклаб, Мадалихоннинг Қўқон хонлиги тахтига чиққанлиги ҳақидаги хабарни етказиш эди. Элчилар хоннинг рус подшоси номига ёзган ёрлиғи асосида ҳар иккала давлат ўртасидаги иқтисодий ва дипломатик муносабатларни ривожлантириш, Россия билан хонликнинг кенг қозоқ чўллари бўйлаб чегараларини аниқлаш масалалари юзасидан музокаралар олиб бориб, қатъий қарорга келганликларини баён қилганлар¹. Аммо асарда қарорнинг матни, моҳияти очиб берилмаган.

Ф. Ғаффоров К. Фозилбековнинг 1827 йилдаги элчилиги ҳақида фикр юритган бўлсада, биз яна 1828 йилда Турсунхўжа ва Мирқурбонларни ҳам Россияга борганликларини эътиборга олишимиз лозим, чунки бу ҳақда архив ҳужжатлари мавжуд². Архив ҳужжатларига қараганда, Турсунхўжа ва Мирқурбонларнинг элчилик ташрифи муваффақиятли якунланиб, натижада Россия-Қўқон дипломатик муносабатлари қайта тикланади. 1827 йилги К.Фозилбеков элчилиги Совет тарихшунослигида ҳақида Ф. Ғаффоров ва М. Соатовлар томонларидан жуда қисқа бўлса-да, ёритишга муваффақ бўлганлар, лекин 1828 йилги Турсунхожи ва Мирқубон элчиликлари ҳақида бирор нарса ёзмаганлар.

² Ғаффоров Ф. Ўша номда. – Б. 24–25.

² АВПР, фонд Главный архив, 1-6, 1828, д.1, лл. 12, 197, 198, 333–336.

С. Соатов 1829 йилда ҳам Мадалихон томонидан Петербургда элчилар юборилганлиги ва ўз ёрлиғида иккала мамлакат ўртасидаги савдо муносабатларини янада ривожлантириш кераклигини қайд этиш билан бирга, «ҳар иккала давлат фуқароларидан айрим шахслар баъзи бир сабабларга кўра у ёки бу томонга кўчиб ўтишни истасалар, бунга тўсқинлик қилмаслик» масаласини ўртага ташлаганлиги ҳақида маълумот берган¹. Ҳ. Н. Бобобеков ўзининг монографиясида ушбу элчилар Ватанларига қайтишаётганда, улар билан бирга Қўқон хонлигига хорунжий Потанин ҳам келганлигини таъкидлайди². У Қўқон хонлигининг элчилари билан 1829 йил 12 август куни Семипалатинскдан йўлга чиқади ва Тошкент, Туркистон, Сузоқ, ҳаттоки, Фарғона водийсида жойлашган пойтахт Қўқонгача боради. Қўқонда 5 ҳафта яшаган Потанин 1830 йил 16 январь куни уйига қайтади.

Ушбу элчилик Ўзбекистонда жуда кам ўрганилган. Масалан, «История Коканда» номли монографияда 1830 йили Қўқонда бўлган хорунжий Потанин шаҳар ҳақида маълумотлар қолдирганлиги таъкидлаб ўтилган холос³. У қандай ваколат ва топшириқлар билан Қўқонга келганлиги ҳақида умуман ёзилмаган.

Хорунжий Потаниннинг Қўқон хонлигига тапшифи ҳақидаги маълумотлар Ҳ. Н. Бобобековнинг «Историческая литература о Кокандском ханстве» номли илмий тадқиқотида ҳамда «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки» номли монографиясида ҳам қисқа баён этилган. Ушбу тапшиф ҳақидаги хабар «История Узбекистана»⁴ номли монографияда эса айтиб ўтилган, холос.

¹ Соатов С. Ўша қўлланма. – Б. 85.

² Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Т., 1990, – С. 37; Яна қар.: Вестник Императорского Русского географического общества. Кн. 6, – СПб., 1856. – С.6.

³ История Коканда. – Т., 1984. – С.6

⁴ История Узбекистана. Том 3. – Т., – 1993. – С. 213.

Аслида эса Н. И. Потаниннинг қўқонлик элчиларни Қўқон шаҳригача кузатиб қўйганлиги ва бундан ташқари у махфий топшириқ олиб Қўқон хонлиги шаҳар ва қишлоқлари, савдо йўллари ва ҳоказолар ҳақида маълумотлар тўплаганлиги тўғрисида қисқача баён этган. Н. И. Потаниннинг «Записки Сибирского линейного казачьего войска хорунжего Потанина, сопровождавшего кокандских посланников, бывших у Российского Двора в 1830 году» номли мақоласи «Военный журнал»ида чоп этилган.¹

Б. В. Лунин томонидан тузилган ва чоп этилган тўпламда² ҳам хорунжий Н. Потаниннинг қўқонлик элчиларни расмий равишда кузатиб қўйганлиги, аслида эса барча кўрган ва эшитганларини ёзиб олиши лозим бўлганлиги, Тошкент орқали Қўқонга келганлиги ҳақида қисқача маълумот ҳамда П. Савельевнинг сўзбошиси ва Потаниннинг эсдаликларидан парчалар берган. Аммо Б. В. Лунин бу маълумотларни илмий таҳлил қилмаган.

Совет даври тарихчиларининг тадқиқотларидан маълум бўладики, гўё хорунжий Потаниннинг Қўқонга тапширифи икки мустақил давлат ўртасида жиддий аҳамиятга эга бўлмагани, чунки у Қўқонлик элчиларни ватанларигача кузатиб қўйиш баҳонасида Россия ҳукуматининг махфий топшириғини бажарганлиги яққол кўриниб туради.

Хулоса қилиб айтганда, тарихчилар ўз асарларида хорунжий Потаниннинг Қўқонга тапширифини фақат таъкидлаб, ундаги маълумотлардан ўз тадқиқотларида фойдаланишган. Лекин унинг Қўқон хонлигига келишининг асл мақсади ва тўплаган маълумотлари Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда қанчалик илмий қийматга эга эканлиги манбалар асосида ўрганилган эмас. Шу билан биргаликда яна шуни таъкидлашимиз мумкинки, совет даврида тарихчилар хорунжий Потанин Қў-

² «Военный журнал». 1831. № IV. – С. 102–139; № V. – С. 43–70.

³ История Узбекистана в источниках. Узбекистан в сообщениях путешественников и учёных (20–80-е годы XIX в.). – Т., 1990.

конга жосус сифатида келганлигини баён этишга журъат этмаганлар.

Қўқонлик Хожи Мирқурбон бошчилигидаги элчиларнинг 1831 йилда Россияга ташрифи ҳақида маълумотларни Ф. Гаффаров ва С.Соатов тадқиқотларида кўриш мумкин.

Ф. Гаффаров ушбу элчиликни 1836 йилда бўлган деб ҳисоблайди¹. С.Соатовнинг ёзишича эса «1831 йил июль ойида Мадалихон яна Хўжа Мирқурбон Қосим ўғли бошчилигида 19 кишидан иборат дипломатик вакиллари рус подшоси номига ёзилган алоҳида ёрлиқ ва унга аталган совғалар, шу жумладан, иккита фил билан Петербургга юборди. Бу элчилар Тобольск шаҳрига борди. Лекин рус подшоси Хитой билан иқтисодий ва сиёсий муносабатларнинг бузилишига йўл қўймаслик ва Хитой–Қўқон хонлиги жанжалларига аралашмаслик мақсадида, Мадалихоннинг талабига кейинроқ жавоб беришни кўзлаб, карантин баҳонаси билан Қўқон хонлиги элчиларининг Петербургга боришларига ижозат бермади. Хон ёрлиғи ва совғаларини қабул қилиб олди ва элчилар орқали хонга ҳам совғалар бериб, уларни Тобольскдан қайтариб юборди»². С. Соатов Муҳаммад Алихоннинг «талаблари» нималардан иборат бўлганлигини ёзмаган ва аксинча, мавзудан четга, яъни Қўқон–Хитой муносабатларига ўтиб кетилган. С. Соатовнинг фикрларида чор Россияси ҳукуматининг хатти–ҳаракатларини оқлашга интилиш яққол кўриниб туради.

Н. Халфин эса, Қўқон хонлиги элчиларининг юртига қайтариб юборилишининг сабабини, элчиларни Санкт–Петербургга етказиш ва боқиш руслардан катта маблағни ҳаражат қилишларига тўғри келганлиги билан боғлайди.³ Бу фикрнинг нотўғрилигини мустақиллик йилларида олиб борган тадқиқотлар ва уларда ишлатилган архив ҳужжатлари исботлайди.

¹ Гаффаров Ф. Ўша асар. – Б. 28.

² Соатов С. Ўша китоб. – Б. 86.

³ Халфин Н. Ўша китоб. – Б. 232–233.

Юқорида айтилганидек, собиқ совет даврида Россия тарихига доғ туширадиган фикрларни ёзиш ва бунга хизмат қилувчи архив манбаларидан фойдаланиш мутлақо тақиқланар эди. Чунки бу ҳужжатлар оркали чор Россияси маъмурияти, шу жумладан расмий дипломатларининг асл қиёфаси фотиҳ этилиши совет мафкурасига тўғри келмас эди.

Аслида воқеа шундай бўлади. Муғомбир генерал-майор Броневский Қўқон хонлигидан келган элчиларнинг асл мақсадларини алдаб, билиб олади. Унинг маълумотига қараганда элчилар Россия императоридан хитойликларга қарши ёрдам сифатида бир нечта артиллерияни рус офицерлари билан бирга сўрамоқчи экан. Шунинг учун, рус генерали, Россия Хитой билан дўстона алоқада бўлганлиги сабабли, қўқонлик элчилар билан умуман алоқага кирмаслик лозим ва уларни Россия императори ҳузурига яқинлаштирмаслик мақсадга мувофиқ, деб тавсия беради.

«Шу билан бир қаторда, – дейди И. Вельяминов, – ўтган йили Россия императорига қасам берган Султон Саржон Қосимовни (6 минг оилалик уруғлари билан) Қўқон хони ўзига чақириб олган. Подполковник Шубин юборган хабарларга қараганда, Саржон Қосимов бутунлай Қўқон хони томонига ўтиб кетган ва хон унга оқ байроқ, олтин қилич ва 500 червонлик мукофот берган».

И. Вельяминовнинг мулоҳазасига кўра, Саржон Қосимовнинг уруғлари билан Россия империясига қилган хоинлиги унча хавfli эмас. Агарда қароқчилик қилса ҳам уни тийиб қўйиш осон, аммо Хитой билан уруш кетаётган бир вақтда ва Россиядан ёрдам сўраш учун элчиларни юбориш арафасида Саржон Қосимовни Қўқон хони ўзига қаратиб олиши тушунарли эмас ва кечириб бўлмайдиган ҳодиса. Агарда буларга яна элчиларга ҳар кунига 50 рублдан сарфланаётган харажатлар эътиборга олинса, ҳамда башарти улар Санкт-Петербургга боришса Россияга дўст бўлган Хитой ҳукуматида русларга нисбатан шубҳа туғдириши мумкин. Шунинг учун қўқонлик

элчиларга қатъий рад жавобини бериб, қабул қилмай орқаларига қайтариб юборилиши лозим, деган фикр билдирилади.

Ушбу фикрларни тасдиқлаш учун Россиянинг Ташқи сиёсати архивида (АВПР) сақланаётган бир махфий ҳужжатни мисол тариқасида кўриб чиқайлик.

Ҳужжатнинг матнидан Кўқон хони Муҳаммад Алихон Ҳожи Мирқурбон судур Муҳаммад Қосим ўғлини элчи этиб расмий ҳамроҳлари ва иккита хитойлик асир, бир фил ва совғалар билан Санкт-Петербургга юборади. Тобольск шаҳрида турли баҳоналар билан уларни рус маъмурияти ушлаб қолади ва Россия пойтахтига боришларига пинҳона тўсқинлик қилади. Тобольскдан элчилар Петропавловскка боришга ҳаракат қилиб, ҳарбий отряд кўмондони сотник Чириковга талабнома ёзадилар ва озиқ-овқат беришни сўрайдилар¹. Аммо Иван Вельяминов ташқи ишлар вазири граф Карл Васильевич Несельрод номига қисқа маълумотнома юбориб «иложи борица бу элчиларни С.-Петербургга юбормасликка ҳаракат қилман»,² дейди.

Бундай дипломатик муносабатни қўллашнинг сабаби шундаки, 1828–1831 йиллари Кўқон–Хитой ўртасида Қашқар учун курашлар бўлиб турган эди. Россия эса Хитой билан яхши дўстлик алоқасини ўрнатган эди. Шунинг учун Кўқон элчиларининг С.-Петербургга келиши хитойликларда Россияга нисбатан шубҳа туғдириши мумкин, деган фикр билан рус ҳукумати кўқонликларни пойтахтга яқинлаштирмасликка ҳаракат қиладилар. Шу сабабли Кўқон элчилари Россия пойтахтига бормоқчи эканлигини Россия императорига айтишганда, у кўқонликларни турли баҳона билан ватанларига қайтариб юбориш мақсадга мувофиқроқ, деган кўрсатма беради. Бундай муносабатни тасдиқловчи ҳужжат ҳам бизда мавжуддир. Унда ёзилишича, Карл Васильевич Несельрод 1831 йил 3 июнь куни 1270-рақамли кўрсатмасида Олий Ҳоким Импера-

¹ АВПР, фонд Главный архив, 1-8, 1831–1834, д. 1, л. 13 об.

² АВПР, фонд Главный архив, 1-8, 1831–34, д. 1, л. 21–22.

торнинг хоҳишига биноан, Россия пойтахтида вабо касали тарқалгани баҳонаси билан Қўқон хонининг элчилари тўхта-тилиб, Император номига ёзилган хатни олиб, зудлик билан Санкт–Петербургга юборилиши, икки хитойлик асирларни эса қабул қилиб олиб, Шарқий Сибир генерал–губернаторига жўнатилиши ва улар Хитой ҳукуматига топширилиши лозим-лигини, совғаларни эса қабул қилиб, филни Санкт–Петербург-га жўнатилиши кераклигини Иван Вельяминовга кўрсатма қилиб юборди.¹

Ушбу кўрсатмани бажариш мақсадида Вельяминов Қўқон элчиларини уларнинг лавозим даражаларига мувофиқ мулоза-матлар билан Тобольскда қабул қилади ва «вабо касали тар-қалганлиги сабабли» Россия пойтахтига бориб юрмасдан Қў-қонга қайтишни маслаҳат беради. Улар вабо қурбонлари бў-лишлари мумкин, буни эса Россия императори сира истамас-лигини билдиради ва Қўқон хонига яхши муносабатда экан-лигини айтади. Аммо Қўқон элчиси бу маслаҳатни қабул қил-майди. У хатни ҳам, филни ҳам иккита хитойлик асирни ҳам топширмайди. Вабо тугашини Тобольскда икки йил бўлса ҳам кутиб туражани ва у хонининг топшириғини айтилганидек қилиб бажариши шартлигини билдиради.

Муҳаммад Алихоннинг Россия императори номига ёзил-ган хатида Қўқон хонлиги ва Хитой ўртасида низо чиқиб, урушга тайёргарлик кўрилаётганлиги, шу сабабли Россиянинг кўшни ва кучли давлатлигини эътиборга олиб, ундан фойдали маслаҳатлар олмоқ ниятида бўлиб ўзининг расмий элчилари-ни хат билан юбораётганлигини баён қилган эди.²

Совет даврида тарихчилар ушбу элчиликнинг асл моҳия-тини маълум сабабларга кўра очиб бера олмадилар. Аслида эса, 1831 йилда қўқонликлар учун натижасиз тугаган бу элчи-лик, чор Россияси учун икки томонлама фойда келтирган эди. Биринчидан, Россия–Хитой муносабатлари маълум даражада

¹ АВПР, Там же, л. 17, 22–24.

² АВПР, там же, л. 22–24.

мустаҳкамланди. Бунинг яққол мисоли тариқасида Хитой ҳукуматининг расмий равишда Россия императорига қўқонликларни қабул қилмаганлиги учун, ўз миннатдорчилигини билдирганлиги тўғрисидаги хужжатни келтириш мумкин.³

Иккинчидан, Россия учун Қўқон–Хитой уруши молиявий жиҳатдан фойда келтираётган эди. 1831 йилда ёзилган бир архив хужжатида ҳам бу уруш айниқса рус савдогарларига жуда катта фойда келтираётганлиги ёзилади¹.

1831 йили Қўқон хонининг элчиларини рус императори қабул қилмаганлиги туфайли ўзаро муносабатлар кескинлашиб, ҳатто ҳарбий тўқнашувлар ҳам бўлиб ўтади.

С. Соатов ўзининг асарида ўша даврда Бухоро ва Қўқон хонликларининг Россия билан алоқалари кучая борганлиги ҳамда 1834–1835 йилларда Тошкент Қушбегиси билан Оренбург генерал–губернатори ўртасида элчилар қатнаб, ўзаро муносабатларни яхшилаш, чегараларни аниқлаш, ҳар иккала томон карвонларининг Иртиш дарёсидан монеликсиз ўтиш, уруш қилмасдан, тинч–тотув яшаш каби масалалар юзасидан музокаралар олиб боришганлиги ҳақида қисқа маълумотлар берган².

Унинг маълумотларига кўра 1834–1835 йилларда Қўқон–Россия муносабатлари яхшиланган ва тинч–тотувлик билан ўтган.

Аммо бошқа тарихчилар ушбу даврдаги Россия–Қўқон дипломатик муносабатлари тарихи ҳақида ўз фикрларини билдирмаганлар. Ваҳоланки, XIX асрнинг 30–йиллари Қўқон–Россия муносабатини яхшилаш учун қўқонликлар ташаббус кўрсатишларига қарамасдан, россиялик зобит ва дипломатлар аксинча иш тутганлиги намоён бўлган³. Улар қуролланиб,

³ АВПР, ф. Главный архив, 1-13, оп. 10, 1831–32, д. 1, л.л. 16–17 об, 30–31.

¹ АВПР, там же, л. 4 об.

² Соатов С. Ўша китоб. – Б. 87.

³ Қўқонликларнинг Россия билан алоқалари тарихига Муҳаммад Юнусжон Ишговул ўз асари “Тарихи Аликули амирлашкар” асарида бир боб ажратган. Қар.: Муҳаммад Юнусжон Ишговул – Тойиб. Тарихи Аликули Амирлашкар. // Шарқ Юлдузи. 1994. №, Б. – 218–224.

янги қалъалар куриб, кўқонликларга қарши кўшинлар юборишга интиланлар ва бу билан бора-бора ўз мустамлакачилик ниятларини намоён эта бошлаганлар. Шу туфайли собиқ совет даврида тарихчилар ушбу йиллардаги элчилик тарихини ёрита олмаганлар деб хулоса қилиш мумкин.

Совет тарихшунослигида Нақиб Али Ашраф Муҳаммад Хўжа Халил Соҳибзоданинг Россияга элчилик сафари тарихига маълум даражада эътибор берилган. Масалан, С. Соатов ўзининг тадқиқотида Кўқон хони Муҳаммадалихон 1841 йил август ойида Муҳаммад Халил Соҳибзода бошчилигидаги элчиларини рус подшоси номига ёзилган ёрлиқ ва совғалар билан Петербургга жўнатганлиги ҳақида ёзган. Муаллифнинг таъкидлашича, Муҳаммад Халил рус давлати раҳбарлари билан олиб борган музокаралари вақтида Бухоро амирлиги билан Кўқон хонлиги муносабатларининг тобора оғирлашиб бораётганлигини, Насруллохон Мадалихоннинг Кўқондан қочган укаси Султон Маҳмудни Самарқанд атрофидаги Ўрмитон шаҳрига ҳоким қилиб тайинланганлиги ва уни Кўқонга хон қилиб кўтариш учун тайёргарлик кўраётганлигини ҳам баён этган. Шу билан бирга С. Соатов Муҳаммад Халил Петербургда олиб борган музокаралари пайтида Мадалихоннинг илтимосига биноан Кўқонга кон муҳандислиги бўйича мутахассисларни юбориб, хонликдаги ер ости бойликларини қидириб топиш ва уларни ишга туширишда ёрдам бериш масалалари ҳам муҳокама қилганлигини ва бу масалалар юзасидан муҳим қарорлар қабул қилинганлигини таъкидлайди.

С. Соатовнинг тадқиқотида рус подшоси ўз ёрлиғида ҳар иккала томон ўртасидаги алоқаларнинг ривожланишига ишонч билдирганлиги баён этилган. Бу ҳақда муаллиф қуйидагича хулоса қилган: «Шундай қилиб, Мадалихоннинг элчилари хон номига ёзилган ёрлиқ ва рус подшоси томонидан хонга берилган совғалар билан 1842 йил 10 июлда Петербургдан Омскка қайтиб келдилар.

Бироқ Кўқон билан Бухоро ўртасидаги муносабатлар янада кескинлашиб, 1842 йилда Бухоро кўшинлари Кўқонни

эгалладилар. Шу сабабли Петербургда муҳокама қилинган масалалар амалга ошмай қолди. Кейинчалик Муҳаммад Халил 1842 йил 25 августда Ғарбий Сибир генерал-губернатори князь Горчаковга ёзган хатида, гарчи хон ўлдирилган бўлса ҳам, ўша сулҳ шартлари ва дўстона муносабатлар сақланиб қолади, деб таъкидлаган эди...»¹.

Ушбу элчилик ҳақида Н.Халфиннинг баён этишича: «Узоқ кутилган ташриф Омскдан икки йилдан кейин, 1841 йил кузида амалга ошди. Унга олим ва хоннинг ишончли кишиси Муҳаммад Халил Соҳибзода бошчилик қилган эди. Хужжатларда таърифланишича, у илгари Россияда бўлган ва ҳаттоки, Қозонда маҳаллий мусулмон уламолари билан диний мунозараларда ҳам қатнашган. Халил Соҳибзода ташрифининг асосий мақсади ўз отасининг ўлими ва Муҳаммад Али (Мадали)дан сўнг «Россия билан алоқаларни тиклаш, яъни охириги пайтларда тошкентлик бекларбегининг жирканчли хатти-ҳаракати туйғайли Қўқоннинг бўшашиб қолган мавқеини англияликлар тажовузидан ҳимоя қилиш учун Россиядан нажот тилашдир. Бунга Қўқонда хоннинг розилигисиз англияликларнинг пайдо бўлиши бир баҳона бўлди»².

Бу ерда Н. Халфин бир жиддий хатога йўл қўйган. Чунки Муҳаммад Халил Соҳибзода Россияга элчи бўлиб кетаётган пайтда Қўқон тахтида Султон Маҳмуд эмас, Муҳаммад Алихон ўтирган эди. Бу маълумотни Ҳ. Н. Бобобековнинг тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди. Уларга кўра Султон Маҳмудхон тахтга 1841 йил ноябрь ойида ўтирган, элчилар эса Омск шаҳрига 1841 йил 20 августда етиб келган эдилар³.

Шундай қилиб ўзбекистонлик ва россиялик тарихчиларнинг асарларида икки хил фикр берилган. Ким ҳақ эканлигини архив ҳужжатлари аниқлаб беради. Масалан, АВПР да сақланаётган бир ҳужжатнинг мазмунига қараганда Муҳаммад Алихон Россия билан муносабатларни яхшилаш мақсади-

¹ Соатов С. Ўша китоб. — . 89–90.

² Халфин Н. Ўша асар. — . 334.

³ Бабабеков Х. Н. Народные движения... — С. 30.

да 1841 йили Санкт–Петербургга Муҳаммад Халил Соҳибзодани элчи этиб юборади.⁴ У ҳамроҳлари билан Омск шахрига 1841 йил 20 августда етиб келади. 23 август куни элчи генералитет хузурида унинг мансабига лойиқ даражада қабул қилинади ва катта ҳурмат кўрсатилади. Суҳбат чоғида элчи Қўқон хонлигининг ички сиёсий вазияти, Муҳаммад Алихоннинг Россия билан яқинлашиш истагини, англияликларнинг муносабати ва кутилмаган ташрифи ҳақида маълумот беради. Қўқон хонининг илтимосларидан яна бири – тоғ қазилмаларини қидириб топиш ва уларни ўзлаштириш учун Қўқонга мутахассис юборилиши эди.¹

Генерал–губернатор элчиларнинг Омскка келганлиги ҳақида Санкт–Петербургга хабар юборади. Тошкент бегларбегига эса мактуб юбориб, унда элчиларни иззат-икром билан қабул қилганлигини, бу ҳақда Россия императорига хабар юборганлиги ҳақида маълумот юборади. Шу билан бирга бегларбегидан Тошкентда ушлаб турилган рус асирларини ва Окмулладан қочиб кетган «қирғиз» (қозоқ – В. И.)ларни Россияга қайтариб юборишни сўрайди. Шундай қилинса, элчилар ишининг муваффақияти янада ошишига шама қилади.² Кўриниб турибдики, Н. Халфиннинг маълумоти хато бўлиб, ўзбекистонлик тарихчининг маълумотининг тўғрилиги архив ҳужжатлари билан исботламоқда.

Совет даврида Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари масаласини тарихчилар томонидан фақат ушбу элчилик тафсилотларигина нисбатан тўлиқ ўрганилди. Чунки ушбу дипломатик муносабат чор Россияси мавқеини оширишга қаратилган бўлиб, собиқ совет даврининг мафкурасига ҳам мос келар

⁴ Ҳазрат Соҳибзода авлодларининг фаолияти ҳақида Муҳаммад Юнусжон Тойиб ва “Тарихи Шоҳруҳи” муаллифи Ниёз Муҳаммаддан ташқари янги муаллифлардан Анке фон Кугельген маълумот беради. Қар.: Фон Кугельген Анке. Аш йен Фадл-и Аҳмад ... Саҳиб-заде. // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4. С. 49–50.

¹ АВПР, ф. Главный архив, 1-6, 1841–1844, оп. 5, д. 2, л.л. 16–19.

² АВПР, там же, 50–50 об.

эди. Дарҳақиқат, ушбу элчилик ўз олдига қўйилган барча масалаларни ижобий ҳал қилди. Санкт–Петербургда улар жуда катта ҳурмат билан қабул қилиндилар. Элчиларнинг барча илтимосларини Россия ҳукумати бажаришга ваъда берди. Аммо, шунга қарамасдан, ушбу элчиликнинг натижалари рўёбга чиқмай қолди. Чунки Қўқон хонлигида содир бўлган фожа, яъни Бухоро амири Насруллоҳнинг Қўқонни босиб олиши, Қўқон хони ва унинг яқин қариндошлари ҳамда мансабдорларини қатл этиши натижасида элчи ватанига қайтиб боришдан қўрқди ва Россия чегарасида қолиб кетди.

Қўқон хонлиги дипломатиясида чор Россияси давлати билан яқинлашиш сиёсати ва унинг амалий ҳаракатлари тарихи бўйича собиқ совет давридаги ўзбекистонлик тарихчиларнинг тадқиқотларида қуйидаги расмий элчиликлар қайд этилган: Қулмамат Мамадиёров (1805, 1810), Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли (1811), Филипп Назаров (1813), Соатбек Султонбеков (1825, 1836), К.Фозилбеков (1827), Турсунхўжа ва Мирқурбонлар (1828), 1829 йилги элчилик, Н.И.Потанин (1829-30), Ҳожи Мирқурбон судур Муҳаммад Қосим ўғли (1831), Нақиб Али Ашраф Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл (Соҳибзода) (1841) бошчиликларидаги элчиликлар шулар жумласидандир.

Умуман олганда, Қўқон хонлиги дипломатиясида Россия давлати билан яқинлашиш сиёсати ва бу йўлдаги амалий ҳаракатлар тарихини ёритишга ҳаракат қилинган. Бу борада Олимхон ва Умархон даврларида Россия билан яқинлашиш сиёсатини олиб бориб дипломатик муносабати ўрнатилган бошлаганлиги яққол кўзга ташланади. Масалан, Ф.Ғаффоров ва Ҳ. Н. Бобобековларнинг тадқиқот ишларида Қулмамат Мамадиёровнинг Россиядан Қўқонга ташрифи ҳақида қисқа маълумот беришган.

Совет даври тарихчилари Умархоннинг элчилари Россияга борганлиги ҳақида фактни фақат таъкидлаб ўтганлар холос. Уларнинг мақсадлари, Санкт–Петербургда уларни қандай қабул қилиб олганликлари ва Қўқон хонлигининг элчилари ва-

танларига қайтиб келаётганида содир бўлган фожиалар сабаб ва оқибатлари архив ҳужжатларга асосланган ҳолда чуқур таҳлил қилинмаган ва илмий баҳо берилмаган. Шунингдек тарихчиларнинг тадқиқотларидан, Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифи Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги муносабатларнинг тикланишига олиб келганлиги кўриниб туради. Турсунхўжа ва Мирқурбонларнинг элчилигини эса тарихчиларимиз жуда қисқа ёритишган.

Муаллифлар хорунжий Потаниннинг Қўқонга ташрифи ҳақида таъкидлаб, унинг маълумотларидан ўз асарларида фойдаланишган. Лекин унинг Қўқон хонлигига келишининг асл мақсади, махфий топшириқларни қай даражада бажарганлиги ва бу маълумотлар Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда қанчалик аҳамиятга ва илмий қийматга эга эканлиги архив ҳужжатлар асосида ўрганилмаган. Яна шуни айтиш лозимки, 1831 йилдаги қўқонлик элчиларнинг ташрифи муваффақиятсиз якунланган бўлса-да, у чор Россиясининг ҳақиқий сиёсий мақсадларини очиб берди. Натижада Чор Россиясининг Ўрта Осиё хонликларини менсимаслиги кўриниб қолди. Бу эса Россия–Қўқон дўстлик муносабатларининг бузилишига олиб келди.

Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотларга кўра, XIX асрнинг 30-йилларида Қўқон–Россия муносабатини яхшилаш учун қўқонликлар ҳам ташаббус кўрсатишган. Бироқ, россиялик зобит ва дипломатлар аксинча иш тутганлиги маълум бўлади. Масалан, Соатбек Султонбековнинг 1836 йилдаги элчилиги асосан икки чегарадош мустақил мамлакатлар ўртасидаги можароларни бартараф қилишга ва дўстлик алоқаларини тиклашга қаратилган эди. Бунда ҳам ташаббус қўқонликлар тарафидан кўтарилган. Бироқ чегарадош рус маъмурияти бунга эътиборсизлик кўрсатган.

Совет даври тадқиқотларида Нақиб Али Ашраф Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл (Соҳибзода) элчилиги олдига қўйилган барча масалаларни ижобий ҳал қилинганлиги, бироқ, Бухоро амири Насруллоҳнинг Қўқон хонлигини босиб

олиб, хонни қатл этгач қўқонлик элчи ватанига қайтиб келишдан қўрққанлиги ва Россия чегарасида қолиб кетганлигига объектив тарзда тўғри баҳо беришган.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, ушбу бобда ўрганилаётган даврга оид Қўқон–Россия дипломатик муносабати тарихи тадқиқотларда ёритишга ҳаракат қилинган, аммо кўп ҳужжатлар Россия архивларида махфий сақланганлиги туфайли ҳамда совет даври мафкураси бу жараёни тўлиқ ва чуқур ўрганишга имконият бермаган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ШИМОЛИЙ ХУДУДЛАРИНИНГ РОССИЯ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНИШИДАГИ ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ АДАБИЁТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Ўрта Осиё хонликлари, шу жумладан Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги дипломатик муносабатларига, айниқса чор Россияси Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олиши жараёнидаги дипломатик муносабатларига тарихшунослик нуқтаи назардан баҳо беришда Ўзбекистон XX асрнинг иккинчи ярмининг дастлабки йилларидан бошлаб кескин ўзгаришлар пайдо бўлди. Агарда шу йилларгача Ўрта Осиё хонликлари чор Россияси томонидан босиб олинган, деб талқин қилинган бўлса, эндиликда эса Россия бу ҳудудларни босиб олган эмас, балки қўшиб олган, деб исботлашга ҳаракат қилинди, кўплаб мақолалар ва китоблар чоп этилди ҳамда бир неча илмий конференциялар ҳам уюштирилди. Бу чоп этилган асарлар ва анжуманлар ҳақида Ғ. Аҳмаджонов ўзининг монографиясида¹ батафсил ёзган ва, бизнинг фикримизча, жуда тўғри баҳо берган. Чунки 1959 йили СССР Фанлар Академияси раҳнамолигида Тошкент шаҳрида Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон Фанлар Академияларининг қўшма илмий сессияси «Ўрта Осиёнинг–Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти»² мавзусига бағишланган бўлиб, ушбу анжумандан кейин «Россия–Ўрта Осиё муносабати» масаласига шу «қўшилиш» концепцияси бўйича узил-кесил ёндошила бошланган эди.

¹ Ахмаджанов Ғ. Российская империя в Центральной Азии. – Т., 1995.

² Объединённая научная сессия, посвящённая прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. – Т., 1959.

Бунинг асосий сабабларидан бири хориждаги ўзбекларнинг Ўзбекистондаги совет тузумига қарши ҳаракатлари бўлди. Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит ва бошқалар АҚШ, Англия, Франция, Ғарбий Германия, Араб мамлакатлари ва бошқа давлатларнинг ташқи ишлар вазирликларига тинимсиз равишда Ўзбекистон Россиянинг мустамлакаси бўлиб қолаётганлиги ҳақида ёзма маълумотлар ва варақалар тарқата бошлашди, «Би–Би–Си», «Озодлик» каби радиоканаллари орқали фаол чиқишлар қилиб, чет эл журналларида мақолалар билан чиқишди.

Масалан, Вали Қаюмхоннинг ёзишча: «... Бу соҳада ҳам радиода маъруза бериб, Туркистон миллий масаласини ўртага қўйдик! Буларнинг ҳаракатига зарба бериш билан машғулдурмиз.

1. Туркистоннинг миллий даъвосини ислом халқлари вакиллари билдириб, коммунистларнинг ёлғон ташвиқоти ҳақида маълумот бердик...

2. Ғарб давлатларининг сиёсий вакиллари билан суҳбатларда бўлиб, буларга ҳам Туркистон ҳақида тўла маълумот бериб, миллий мухожирларимизнинг диний ва миллий йўлдаги ҳаракатлари ва фидокорликлари ҳақида асосий маълумот берилиб турулур.

3. Олмон радиоси ва газета-журналлари орқали Миллий Туркистон даъвосини эълон қилиб душман томонидан халқлар орасида юрғизиб турган ташвиқотларига жавоб бериб, миллий Туркистон озодлик ҳаракатининг асослари билан таништирилмоқда ва Туркистон учун замин ҳозирламоқдурмиз. Туркистон (ҳақида) ислом ва ғарб давлатларини яна билдирмоқ ниятидамиз.

4. «Ислом халқлари ва рус сиёсати» ва «Туркистон фожиаси», «Руснинг 40 саналик хорижий сиёсий тактикаси», «Осиё-Африқо халқлари конференцияси (Миср) ва Туркистон масаласи», «Туркистон масаласи», «Туркистон Чин–Рус ўртасида», «Москвада Чин дўстлик ва Туркистон», «Туркистон аҳамияти», «Шарқ ва Туркистон», «Советнинг Шарқдаги

култур сиёсати», «Советнинг Шарқ сиёсати», «Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси ва принциплари» ва бошқа мавзуларда радио ва газеталарда сиёсий мавзуда масалалар берилди ва яна берилиб турулубдур!..

5. Туркистон ҳақида ва мамлакат вазияти тўғрисида меморандумлар, материаллар ҳозирлаб шарқ ва ғарб халқларининг вакилларига берилмоқдадур. Бу билан Туркистон учун дўст тўплаб турулур, бунинг билан баробар булар турган шаҳарларга бориб сиёсий суҳбат ўтказилиб турулур.»¹

Албатта чет элдаги туркистонликлар томонидан олиб борилаётган ташвиқотларга собиқ СССР ҳукумати томонидан бефарқ қаралмас эди. «Сиёсатчилар» бунга жавобан “Ўрта Осиё хонликлари Россия томонидан босиб олинмаган, балки улар ўз хоҳишлари билан қўшилишган” деган мазмундаги янги уйдирмани қарши қўйишди. Бундай вазиятда Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига тегишли илмий тадқиқот ишлари, асар ва мақолаларда Россия элчиликларининг асосий мақсадларини объектив ёритиш жуда қийин эди. Чунки шўролар даврида ўрнатилган қаттиқ цензура тарихий воқеаларни холисона, очик–ойдин ёритилишига йўл қўймас эди. Шу сабабли Ўзбекистон тарихшунослигида бу йиллар энг қийин давр сифатида қолади.

Фақат 1989 йилга келиб ўзбекистонлик тарихчиларнинг ҳаракатлари туфайли Ўрта Осиё хонликлари чор Россияси томонидан босиб олинганлиги рад этиб бўлмайдиган ҳужжатлар асосида исботлаб берилди. Дастлаб «Фан ва турмуш» журналида Ҳ. Н. Бобобековнинг иккита мақоласи эълон қилинди.²

Аммо, шунга қарамасдан, юқорида қайд этилганидек, ўша пайтда ҳам кўп архив ҳужжатлари махфий бўлиб, улардан фойдаланишга цензура йўл қўймас эди.

¹ Бобобеков Ҳ. ва бошқалар. Ички ва ташқи мафкуравий ва гоёвий курашнинг тарихий илдизлари. I китоб. – Т., – 2002. – Б. 112–114.

² Россия Ўрта Осиёни босиб олганми? // Фан ва турмуш. – 1989. – № 8; Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми? // Фан ва турмуш. – 1989, – № 10.

Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудларини босиб олин-
иш арафаси ва жараёнида Россия дипломатиясининг ҳақиқий
ниятларини ўрганиш имкониятлари 1951–1990 йилларда,
яъни совет даврида анча чекланган эди. Бу йилларда фақат С.
Соатов Шералихон (1842–1845) давридаги Қўқон–Россия
дипломатик муносабатларига оид озгина маълумот беришга
эришган. Ваҳоланки, бу даврда Россия билан дўстлик ва
савдо алоқаларини тиклаш ва давом эттиришга Қўқон
томонидан фаол ҳаракатлар бўлган. У «Ўзбекистон ССР
тарихидан ўқув қўлланмаси» китобида шундай ёзади: «Хива
хонлиги билан Россия ўртасида тузилган шартнома бошқа
ўзбек хонликлари- га ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Улар ҳам
шу каби шартнома тузишга интила бошладилар. Чунончи,
Қўқоннинг янги хони Шерали (1842–1845) 1844 йил 3 июлда
Ниёзмухаммад Неъмат бошлиқ дипломатик элчиларни
Семипалатинскака жўнатиб, уларнинг 1841–42 йилларда
Россияга юборилган Муҳаммад Халил бошчилигидаги
дипломатик элчилар бошлаган ишни давом эттиришларини
билдириб, Қўқон хонлиги билан Рос-сия ўртасида шартнома
тузилишини истапларини маълум қилган эдилар.

Шералихон рус подшоси номига ёзган ёрлиғида Муҳам-
мад Халилнинг Петербургда бўлган вақтида Қўқон хонлиги
билан Россиянинг ўзаро дўстона муносабатларини ривожлан-
тириш борасида кўрсатган хизматларига юксак баҳо бериб,
«бундай муносабатлар бизлар учун жуда ҳам маъкул ва истак-
хоҳишимизга мос бўлиб, бирдан-бир оқилона ва халқлар учун
фойдалидир» деб таъкидлади ва шу сиёсатни давом эттиража-
гини билдирди.

Омск генерал-губернаторлигидан Шералихон номига
ёзилган жавоб мактубида ҳар иккала мамлакат ўзаро муноса-
батларининг борган сайин яхшиланиб бораётганлиги кўрса-
тилган, бундан сўнг ҳам ҳар иккала давлат ўртасидаги икти-
содий ва дипломатик муносабатларни янада ривожлантириш-
га даъват этилган.

Юқоридаги парчадан С. Соатов Қўқон элчилари ташрифи ҳақида илмий таҳлил қилмасдан, қисқа ахборот тарзида берганлиги кўриниб турибди. Унинг фикрича Қўқон элчилари Семипалатинскка 3 июлда жўнатилган. Аслида эса (архив маълумотларига қараганда) улар Семипалатинскка 3 июлда етиб келишган. Демак, Шералихон ҳокимиятга келгач, дарҳол Россияга ўз элчиларини юборган. Омск генерал-губернатори номига юборган мактубида у Россия–Қўқон муносабатлари азалдан мавжудлигини, Россияга охириги марта борган Эшон Соҳибзоданинг элчилигига муносиб баҳо бериб, ўзи юбораётган Ниёз Муҳаммад элчининг расмий мақсадини ёзган ва дўстлик муносабатларини янада мустаҳкамлаш ниятини баён этган. 1844 йил 17 июлда эса Омск генерал-губернатори князь Горчаков Санкт–Петербургга – граф Иван Илларионович Воронцов-Дашковга юборган хабарида қўқонлик элчи хоннинг унинг номига ёзилган хати билан Семипалатинскка 3 июлда етиб келганлигини баён этади.¹

Генерал Горчаков ҳам жавобида Шералихоннинг дўстликини мустаҳкамлашга интилишини юқори баҳолаб, тўла қўллаб қувватлаётганлигини ёзган.²

Архив ҳужжатларига қараганда, элчи Ниёз Муҳаммаднинг генерал Горчаков ҳузурига ташрифининг асосий мақсади, даставвал Россия императорига Қўқон хонининг ҳурмат–эҳтиромини билдириб, дўстона алоқаларини мустаҳкамлаш ва ундан сўнг рус императорига муносиб совғалар ортилган маҳсус карвон юбориш эди. Лекин Қўқон хонида бундай имконият йўқлиги туфайли савдо карвонини юбориш вақтинчалик кечиктирилган. Ниёз Муҳаммад олиб келган қиймати 500 кумуш рублга тенг бўлган совғаларни эса генерал–губернатор қабул қилиб олиб, уларга мос жавоб совғалар қилган. Сўнгра қўқонлик элчи Семипалатинск орқали биринчи карвон билан ўз ватанига кузатиб қўйилади.

¹ АВПР, ф. Главный архив, 1-6, 1844, д. 1, л.л. 7–9.

² АВПР, тамже, лл. 10–10 об.

Ниёз Муҳаммад элчилигининг тарихий аҳамияти жуда катта. Маълумки, 1841 йили Муҳаммад Алихон Россияга Эшон Соҳибзодани элчи қилиб юборган эди. У Санкт-Петербургда яхши кутиб олиниб, деярли барча талаб ва илтимосларига ижобий жавоб олиб ватанига қайтаётганда, Бухоро амири Қўқонни босиб олади. Бундан хабар топган Эшон Соҳибзода кўрқиб, Семипалатинск шаҳрида қолиб кетган эди. Шу муносабат билан деярли барча тарихчилар Соҳибзоданинг Россияга ташрифи натижасиз қолди, деб ёзиб келишган. Ваҳоланки, Шералихоннинг хатига кўра, Эшон Соҳибзода Қўқонда тинчлик ўрнатилгандан кейин ўз ватанига қайтиб келиб, Россия императори бериб юборган совғаларни ва хатни Шералихонга топширган. Демак, Эшон Соҳибзоданинг Россияга элчилик ташрифи беҳуда бўлмади, деб дастлабки янги ва тўғри хулоса чиқариш лозим.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, совет давридаги тарихчилардан биринчи бўлиб С. Соатов Ниёзмуҳаммад Неъмат элчилиги ҳақида қисқа бўлса ҳам илк маълумотларни берган, лекин атрофлича илмий таҳлил қилмаган.

Қўқон хонлигининг Абдулла Мулла Ашуров бошчилигидаги элчиларининг Россияга ташрифи ҳақида С. Соатов қисқа ахборот берган. У ёзган қўлланмасида 1847 йил 28 ноябрда Қўқон хонлигининг Мулла Абдулла муфти бошчилигида дипломатик вакиллари ёрлиқ билан Омскга жўнаб кетганлигини таъкидлайди. Вакиллар ҳар иккала мамлакат ўртасидаги дўстона алоқаларни давом эттириш асосида савдо қарвонларини ривожлантириш истагини билдирганлиги, савдо қарвонларининг йўллардаги дахлсизлигини таъминлаш учун қароқчиларга қарши кураш чораларини кўриш зарурлигини, чегараларнинг ҳар иккала томондан бузилишига йўл қўймаслик, шу билан бирга рус давлатидан Сирдарёнинг қуйи оқида қўрғонлар куришни тўхтатишини илтимос қилганлигини қисқа таъкидлаб ўтган. Бу маълумотлардан ташқари С.Соатов яна Мулла Абдулла бошлиқ элчиларнинг асосий мақсади Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги чегара масалаларини ҳал

этишга қаратилганлигини ҳамда бу ҳақда XIX асрнинг 50-йилларида Хива хонлиги билан Россия ўртасида ҳам кенг музокаралар бошланганлиги, аммо княз Горчаковнинг Мусулмонкул номига ҳамда рус подшосининг Худоёрхон номига ёзган ёрликларида Сирдарёнинг қўйи оқимида Раим қўрғони Қўқон хонлигига қарши бирор ёмон ният билан эмас, балки Россия фуқаролигидаги қозоқларни ҳимоя қилиш, Сирдарёнинг қўйи оқимларида тинчликни сақлаш, савдо қарвонларини қароқчилардан қўриқлаш мақсадида қурилганлигини баён этган. Ҳақиқатда эса, бу қўрғонни қуришда подшо самодержавиясининг келажакда Ўрта Осиёнинг ичкарасига ҳарбий юриш уюштириши учун муҳим қалъа бўлиши кўзда тутилганлигига эътиборни қаратади¹.

С. Соатовнинг бу маълумоти муҳимлигини инкор қилиб бўлмайди. Бироқ, шуни ҳам айтиш лозимки, элчининг исми ҳужжатларда «Мулла Абдулла» эмас, «Муфти Абдулла Мулла Ашуров» («Муфти Абдулла Мулла Ашур ўғли») шаклида учрайди. «Мулла» сўзи Абдуллага эмас, унинг отаси Ашурга тегишлидир.

Собиқ совет даврида Қўқон хонлиги тарихи билан махсус тадқиқот ишларини олиб борган тарихчилар² ҳам ўз асарларида Муфти Абдулла Мулла Ашуровнинг Омскга ташрифи ҳақида ҳеч нарса ёзмаганлар.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Муфти Абдулла Ашуровнинг Омскга расмий ташрифи тўғрисида ўзбекистонлик тарихчилардан фақат С. Соатовгина қисқа маълумот берган холос. Унинг маълумотларига кўра ушбу элчилик асосан

¹ Соатов С. Ўша китоб. – Б 97.

² Масалан, Р. Н. Набиев. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973; Ҳ. Н. Бобобеков. Историческая литература о Кокандском ханстве; дисс. канд. ист. наук. – Т., 1977; Ф. Ғаффоров. XIX асрнинг биринчи ярми ва 60–70-йиллардаги Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. Дисс. Т., 1970; А. Маҳкамов. Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией и с сопредельными странами в XIX–начале XX века. Дисс. – Т., 1988; Н. А. Халфин. Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974; М. Троицкая. Каталог архива кокандских ханов XIX века. – М., 1969; ва бошқалар.

муваффақиятсизлик билан якунланган. Лекин шундай бўлишига қарамай, Қўқон хонининг тинчлик ва дўстлик учун сиёсий ҳаракат қилганлиги кўриниб туради. Россия расмий маъмуриятининг эса аксинча, бундан манфаатдор эмаслиги туфайли йилдан-йилга тажовузкор бўла борганлиги намоён бўлади.

Афсуски, тарихчилар Муфти Абдулла Ашуров элчилигининг тарихини ва унинг оқибатларини ёрита олишмади. Ваҳоланки, Россия империясининг узларини дўст сифатида хатти-ҳаракат қилаётганликларига ишонтиришларида самимият тобора йўқолиб борарди. Аста-секин Қўқон билан Россия манфаатлари тез-тез тўқнаша бошлади. Бу тўқнашувлар айниқса Қўқон хонлигидан шимолда жойлашган худудларда кескинлашди. Россия қарамоғидаги қозоқ қароқчилари Қўқон хонлигидан борган савдо қарвонларини талай бошладилар. Россия маъмурияти бунга қарши зарурий чора тадбирлар кўрмади. Натижада Қўқон–Россия савдо алоқаларига катта зарар етказилди.

Юлдошбой Мирзажонов элчилиги ҳақида Р. Н. Набиевнинг «Қўқон хонлиги тарихидан» номли монографиясида Қўқон хони Худоёр, Россиянинг тажовузкор сиёсати кучайиб боришини, муносабатни яхши томонга ўзгартириш мақсадида қилаётган хатти-ҳаракатлари беҳуда бўлиб, ижобий натижа бермаслиги аниқ эканлигини билганлигини баён этган. Шундай бўлса-да Худоёрхон 1853 йили ўз элчисини ёрлик ва совғалар билан Россияга юборганлигини ва улар июль ойининг бошларида Омск шаҳрига етиб келганлигини ёзади. Шунингдек, уларнинг асосий мақсади – Россия билан дўстлик алоқаларини тиклаш ва Қўқон хонлигида зулм ўтказган қипчоқлар жазоланганлиги ва хонликда тинч-тотувлик ўрнатилганлиги ҳақида маълумот бериш эканлигини таъкидлайди. Р. Н. Набиев ўз монографиясида Ғарбий Сибир генерал-губернатори билан бўлиб ўтган норасмий суҳбат давомида Қўқон элчиси Россия императорига Сирдарё бўйларида жойлашган Қўқон қалъаларига рус армияси томонидан хужумлар

уюштирилганлиги ҳақида арз қилиш ҳам топширилганлигини баён этган. Шунинг учун Россия императори Ғарбий Сибир генерал-губернаторига қўқонликлар илтимосини рад этиб, Россиянинг манфаатини кўзлаган ҳолда элчиларни Омскдан нарига юбормасдан хон ёрлиғини олиб қолиб, аммо совғаларни олмасдан, ватанларига қайтариб юборишни тавсия этганлиги ва хон ёрлиғи жавобсиз қолдирилганлиги таъкидланган¹.

Архив маълумотларига қараганда, Мирзажонов авваллари карвонбоши сифатида Россияда бир неча марта бўлган. Бу сафар эса у Қўқон хонининг расмий элчиси сифатида келиб, Россия императорига хат, 5 та зотли от ва бир неча тўп матолардан иборат совғалар олиб келганди.²

Р. Н. Набиевнинг хулосалари тўғри эканлигини архив ҳужжатлар ҳам тасдиқламоқда. Манбалардан бирида кўрсатилишича, Мирзажонов Омскга келганда норасмий йиғилишда очикдан-очик ўз фикрини баён қилади. Унга қараганда элчининг келишидан асосий мақсад Оренбург ҳокимининг хатти-ҳаракатидан норозилигини билдириб, агарда бундан рус императорининг хабари бўлмаса ва унга нотўғри хабар етказилган бўлса, Россия императорини огоҳлантириб, Қўқон хони номидан бу келишмовчиликни бартараф этишни сўрайди.³ Аммо, Юлдошбой Мирзажонов бошчилигидаги элчилик ҳам муваффақиятсизлик билан тугалланди. Бунинг асосий сабаби рус генераллари Қўқон хонлигига, аниқроғи Окмачитга ҳарбий юришга жадал ва махфий тайёргарлик кўришаётган эди.

Мирзажоновнинг Санкт-Петербургга сафари эса бунга тўсқинлик қилиши аниқ эди. Шунинг учун рус генераллари Қўқон хонлигининг элчиларини чегарадан ўтказмасликка ҳаракат қилдилар ва ўз мақсадларига эришиб, қўқонликларни орқаларига қайтариб юборишди. Натижада 1853 йилнинг июль ойида дипломатия қоидаларини поймол қилган Россия

¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973, – С. 49–50.

² ЎзР МДА. Ўша ерда. 262-варақ.

³ ЎзР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 262-варақ; Набиев Р. Н. Ўша асар. – Б. 49–50.

генералларидан Перовский катта куч билан Сирдарё соҳиллари сари силжиб борди ва Оқмачитни бир ойга яқин қамал қилиб, бир неча кунлик шиддатли ва шафқатсиз ҳужумлардан кейин, қалъани босиб олди.

Қаттиқ қаршилиқ кўрсатишларига қарамасдан, кучлар тенг бўлмаганлиги сабабли кўқонликлар енгилдилар. Р. Н. Набиев ва Ҳ. Н. Бобобековлар ўзларининг монографияларида бу ҳақда қисқа маълумотлар беришган¹. Бироқ чор қўшинлари Оқмачитни босиб олаётганда кўқонлик ватанпарварларни шафқатсиз равишда қириб ташлаганликларини Совет даврида очик-ойдин ёзиш мумкин эмас эди. Ваҳоланки, бу ҳақда кўплаб архив ҳужжатлари мавжуд.

Масалан, генерал-майор Падуровнинг расмий маълумоти-га қараганда 1853 йил 29 июль куни Оқмачит жангида 300 та кўқонликдан 212 таси, шулар жумласидан: эркаклардан 206 та, аёллардан 4 та ва кичик болалардан 2 таси ҳалок бўлган. 52 кўқонлик, шулар жумласидан: 35 та эркак, 7 та аёл, 10 та кичик болалар ярадор бўлган.

Рус қўшинларидан томонидан эса 25 киши ҳалок бўлган, 40 таси лазаретга тушган, (17 таси оғир жароҳатланган), 32 таси даволаниб чиққан².

Искандар Батиришқиннинг ёзишича кўқонликлар қамал кунларида ҳам, русларнинг ҳужуми вақтида содир бўлган даҳшатли портлашлардан кейин ҳам рухий тушқунликка тушмай мардонавор жанг қилдилар³. Фарбий Сибир генерал губернаторига 1853 йил 3 август куни Оқмачитдан юборилган хабарномада ёзилишича, қалъа 28 июль куни забт этилган. Унда тирик қолган кўқонликларнинг ҳақиқатдан ҳам мардонавор жанг қилганликлари айтилади.⁴

¹ Набиев Р. Н. Ўша асар. – Б. 49–50; Бабабеков Х. Н. Народные движения... – С. 38.

² ЎзР МДА. И–715-жамғарма, 1-рўйхат, 14-иш, 297–298-варақлар.

³ ЦГИА России, ф. 1021, оп. 1, ед.хр. 102, л. 81.

⁴ ЦГИА России, ф. 853, оп. 2, ед.хр. 57, л. 2: Оқ Масжид муҳофаази Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий томонидан ҳам муфасссал баён қилинган. Қар.: Воҳидов Ш. Аваз Муҳаммад Аттар Хуканди и его сочинения “Тарихи

Россия кўшинлари Оқмачитни босиб олгандан сўнг Қўқон хонлигига нисбатан очикдан-очик зўравонлик сиёсатига ўтиб олди ва ўз дипломатиясини ҳам шунга мослаб олиб борди.

Ҳ. Н. Бобобеков қайд этган маълумотларга қараганда, 1858 йил баҳорида Қўқон хони Хива хонига элчи юбориб русларнинг босқинчилик ҳаракатига қарши ҳарбий ёрдам сўраган. Аммо Хива хони қатъий рад жавобини берган.¹

Рус ҳукумати Қўқон хонлиги билан расман дўстона алоқада эканлигини сўзда тан олса ҳам, амалда қозоқ, қирғизлар билан ўзбеклар ўртасидаги дўстлик муносабатларининг ўрнатилишига қарши эди. Бунга яққол мисол қилиб Сибир корпусининг генерал-инфантерийи Г. Госфорднинг 1856 йил 12 октябрда ёзган хатини мисол қилиб кўришимиз мумкин: «... биринчи навбатда Олойорти ўлкасидаги қозоқларни бўйсундириб, ёввойи, тошбағир қирғизларни ўзимизга боғлаб, уларнинг қўқонликларга бўлган қаршилигини қўллаб-қувватлашимиз керак»,² деб ёзади.

Чор Россияси ҳукуматининг полковник Игнатъев бошчилигида Бухорога юборган элчиликка топширган йўриқномаларида ҳам Россиянинг Ўрта Осиё хонликларига нисбатан асл муносабатини кўришимиз мумкин. Унда таъкидланишича, агарда Бухоро амири рус ҳукуматидан Қўқонга қарши курашда ёрдам сўраса, Игнатъев жавобдан ўзини олиб қочиши керак. Чунки Амир Қўқонни босиб олса, Россия чегараси атрофида Бухоро амирлиги кучли ва хавфли давлатга айланиб қолиши мумкин.³

Ҳ. Н. Бобобековнинг монографиясидаги далиллардан рус генераллари ўзларининг ўта реакцион хатти-ҳаракатлари билан Қўқон хонлигига зимдан зиён келтириб, ички сиёсий ва-

джаханнамайи” (исследование, перевод и примечание) – Дисс. кан. ист. наук. Т. 1990. Приложение.

¹ Бабабеков Х.Н., «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки». – С. 33.

² ЎзР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 17-иш, 225-варақ.

³ ЎзР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 186-варақ.

зиятини ёмонлаштиришга интиланликлари куришиб туради.¹

Дарҳақиқат, чор Россияси ўзининг ташқи сиёсатида турли йўллар билан Ўрта Осиё хонликларидаги миллатлараро ва қабилалараро урушларни қўзғашга, қўллаб-қувватлашга, ҳатто Россия фуқаролари бўлмиш ўрта осиёликлар орасида ҳам низо келтириб чиқаришга ҳаракат қиларди.

Бу хулосаларнинг тўғрилигини архив ҳужжатлари тўла тасдиқламоқда. Масалан, Сибир округининг командири Г. Госфорднинг Олатов округи бошлиғига ёзган хатида: «Биз атабанлар ва сарибағишларнинг бир-бирига қилган қароқчилик (қўй, отларни ўғирлаш)дан келиб чиққан можароларидан фойдаланиб, сўнгги кучли зарбани беришимиз керак. Бунинг учун кўқонликларни ҳам ва қирғиз (қозоқ) қабилаларини ҳам ёмон кўрадиган ва уларнинг чорва молларига қароқчилик юришларини уюштириб турган машҳур Суранчининг хизматидан фойдаланиш керак. Охирида эса Суранчини Умбет-Алига қарши қилиб қўйиш керак»², дейилади.

Х. Н. Бобобековнинг юқорида номи келтирилган монографиясида 1858 йили Қўқон хонлигида бир неча йирик қўзғолонлар бўлганлиги баён этилган.³ Айниқса қозоқлар қўзғолони Қўқон–Россия муносабатига ҳам салбий таъсир этганлиги ёритилган.⁴ Чунки, қозоқлар Қўқон хонидан норози бўлиб рус ҳукумати тасарруфига ўтиб кетмоқчи бўлдилар, кўпчилиги ўтиб ҳам кетишди. Шу муносабат билан чегарадош рус маъмурияти номига Тошкент ва Туркистон ҳокимлари хатлар юбориб туришди. Бу хатларда рус маъмуриятидан Қўқон хонлигининг ички ишларига аралашмасликни, қозоқларнинг Рос-

¹ Бабабеков Х. Н. Там же. – С. 38.

² ЎзР МДА, И–715-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, – Б. 292.

³ Яна қар.: Хасанов А.Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1977; Плоских В.М. Киргизы и Кокандские ханство. – Фрунзе, 1977.

⁴ Иванов П.П. Казахи и Кокандское ханство: К истории их взаимоотношений в начале XIX в. // Записки ИВ АН СССР. М. – Л., 1939. Т. VII.

сия тасарруфидаги ерларга ўтиб кетишига йўл қўймаслик ва ўтиб кетганларини Қўқон хонлигига қайтариш сўралган эди. Аммо рус маъмурияти турли баҳоналар билан бунинг аксини қиларди¹.

Чор Россияси Қўқон хонлигининг ҳудудларини босиб олиш олдидан унинг табиий бойликларини билиб олиш мақсадида ўз олимларини жалб қилди. Масалан, «Н. А. Северцов» номли ҳужжатлар тўпламида рус олими Н. А. Северцовнинг Туркистон беклиги табиатини илмий ўрганиш мақсадида келганлиги ва у қўқонликлардан рухсат олмасдан 8 та рус казаки билан Қўқон хонлиги чегарасидан ўтгани учун асирга олинганлиги ҳақида архив маълумотлари бор. Бу эса Россия–Қўқон чегарасида маълум даражада дипломатик муносабатларнинг бузилишига олиб келган. Шунингдек, мавзумизга оид бошқа қимматли маълумотлар ҳам ушбу китобда чоп этилган. Бу тўпламдаги ҳужжатларга қараганда қўқонликлар Н. А. Северцовнинг асирга олинганлиги ҳақида русларга хабар беришган. Рус қўмондони генерал-майор Данзас эса, дипломатик йўл билан масалани ҳал қилиш ўрнига, қурол ишлатиш билан дўқ-пўписа қилади. Ўз сўзларини исботлаш учун, у 1858 йил 10 май куни форт Перовский (собик Оқмачит қалъаси)дан 300 та қуролланган отлик аскар ва икки тўп билан Қўқон хонлигига қарашли Жўлак қалъа томон юриш қилади. Шу пайтда Туркистон беги унга хат йўллаб, рус олими Н. А. Северцовни озод қилиши ҳақида хабар беради. Генерал-майор Данзас «ҳовуридан тушиб», форт Перовскийга қайтиб кетади, бир неча кундан кейин эса рус олими озод этилади.²

Чор Россиясининг бу пайтдаги асл нияти – бир неча тоғ ёнбағридаги қалъаларни босиб олиш эди. Шу сабабли рус ҳукумати дўстлик ҳақидаги ҳужжатларга имзо чекишдан ўзи-

¹ Қўзғолонлар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун Х. Н. Бобобековнинг «Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки» номли китобига ва А. Х. Ҳасановнинг кўрсатилган асарига қаралсин.

² Северцов Н. А. – Т., 1958, – Б. 27–28.

ни олиб қочар эди. Чунки, рус ҳукумати дўстлик ҳақида шартномага имзо чекса, бу шартнома генералларнинг босқинчилик хатти-ҳаракатига тўсқинлик қилиб қўйиши мумкин эди.

Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган бир муҳим ҳужжатда, аниқроғи 1859 йил 19 январда ёзилган махфий хатда (Сибир корпусининг бўлим командири ва Сибир генерал-губернаторининг «Записка»сида) ёзилишича, «Чу дарёсининг юқори қисмларини босиб олиш ва бунга олдиндан тайёргарлик қўриш» режаси Россия императори Николай I фармойишига биноан кўриб чиқилади. Муҳокамада ҳарбий ишлар вазири княз Долгоруков, граф Перовский ва генерал-инфантерий Г. Госфорд иштирок этади. Улар бир овоздан Тўқмоқ, Пишпак, Авлиёта, Сузоқ, Туркистон ва унга қарашли бўлган атрофдаги ерларни қўшиб Сирдарёгача босиб олишга қарор қилишади. Катта обрўга эга, халқнинг ишончини оқлаган, пухта сиёсатчи Маллахоннинг тахт тепасига келганидан хавфсираган рус генераллари юқоридаги босқинни «узоғи билан бир йил ичида 1860 йилдан 1861 йилгача бажарилиши шарт» деб кўрсатишади.¹

Оренбург округи ва Ғарбий Сибир масаласига оид 1859 йил 24 январда бўлиб ўтган кенгашда «Записка» ҳам муҳокама қилинди. Унда Николай Сухозанет, княз Александр Горчаков, Николай Метмен, Александр Княжевич, Густав Госфорд, Александр Катенин, Барон Ливен, Егор Ковалевский ва Николай Игнатьевлар қатнашдилар. Бу кенгашда Россия императорининг ўзи ҳам иштирок этади ва Г. Госфорднинг «Записка»си маъқулланади.

Шундай қилиб, Чу дарё ўлкасининг эгалланиши, агар қутилмаган тўсиқларга дуч келинмаса ва жуда катта харажат талаб қилинмаса, 1860 йилгача амалга ошиши керак, деб белгиланди.²

¹ ЎЗР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 21-иш, – Б. 89–92.

² ЎЗР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 25-иш, – Б. 101–103.

Совет тарихшунослигида 1856–1858 йиллардаги Қўқон–Россия муносабатида Россия томонининг айби билан ўзаро муносабат кескинлашганини кўриш мумкин. Бунинг асосий сабаби, Россия ҳукумати томонидан Қўқон хонлигининг айрим шаҳар ва қалъаларини босиб олишни мўлжалланганлигидадир. Шунинг учун рус дипломатлари дўстлик ва тинч-тотув яшаш ҳақида сўзлашса ҳам, аслида ўзларини кўшни ўзбек мамлакатининг айрим ҳудудларини босиб олишга тўсқинлик қиладиган бирорта мажбурият билан боғлаб қўйишни истамас эдилар.

Қўқон хонлигининг Россия қўшинлари томонидан секин-аста босиб олиниш жараёнини ўзбекистонлик кўплаб тарихчи олимлар ўз тадқиқотларида ёритишган.¹ Аммо Маллахон давридаги дипломатик алоқалар ҳақидаги тадқиқотлар жуда кам.

Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида Маллахон давридаги ўзаро дипломатик алоқаларни тадқиқотчилардан Р. Н. Набиев, Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Каримов, Р. Шамсуддиновлар ўз илмий асарларида² қисқача ёритишган. Уларнинг маълумотларига ва архив манбаларига қараганда, Қўқон хони Маллахон чегара можароларининг олдини олиш учун қўлидан келган барча ишни қиладди. У ҳаттоки кимда-ким рус чегарасини бузиб ўтиб, у ерда қароқчилик билан шуғулланса, ўлим жазосига тортилиши ҳақида фармон ҳам чиқаради.³

Р. Н. Набиев ва Ҳ. Н. Бобобековнинг монографияларида⁴ Маллахон даврида Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ҳақида, жумладан, рус генераллари томонидан Қўқон хонли-

¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973; Бабабеков Х. Н. Народные движения... – Т., 1990.

² Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973.; Ҳ. Зиёев. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т., 1998; Ҳ. Н. Бобобеков. Қўқон тарихи. – Т., 1996; Ш. Каримов, Р. Шамсуддинов. Туркистон Русия босқини даврида. -Андижон, 1995.

³ ЎЗР МДА, И–715-фонд, 1-рўйхат, 22-иш, – Б. 354.

⁴ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973; Бабабеков Х. Н. Народные движения... – Т., 1990.

гига қарашли қалъа ва унинг атрофидаги ҳудудларнинг қурол билан босиб олиниши, Маллахон Россияга ўз элчиларини жўнатишга ҳаракат қилганлиги тўғрисида қисқа маълумотларни берадилар.

Ҳ. Н. Бобобеков ўз монографиясида айрим рус генераллари адолатли дипломатияни поймол этиб, ўта шафқатсизларча иш қилганликларини ёзади. Масалан, Густав Госфорд Сибир корпусининг қўмондони бўла туриб, 1860 йил 9 майда Иссиқ-кўлга бўлган Қўқон отрядларини тор-мор этиш, агарда Мурот-Али ва Чонғорач бошлиқ қабилалар қўқонликларнинг ёнини олса, бошқа қабилаларга ибрат бўлиши учун, уларни ҳам кириб ташлаш ҳақида барча отрядлар бошлиқларига йўриқнома берганлигини баён қилган.

Россия империяси ҳукумати ўзининг Қўқон хонлиги билан дипломатик муносабатларини кучлар нисбатига қараб ўрнатар эди. Масалан, 1862 йил 12 ноябрда Россия ҳарбий қўмондони «қўшни давлатларга хавф солган тақдирдагина, бу бизга қарши босқинчилик юриши, – деб Қўқон хонлигидаги жонсарақлик вазиятидан фойдаланиб қолишимиз керак»², деб ёзган эди.

Юқоридаги қайд этилган тарихий тадқиқотларга кўра, Маллахоннинг Россия билан дўстона муносабатда бўлишга интилишига қарамасдан, Россия ҳукумати аста-секин Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олишни давом эттирди. Шу сабабли тарихчиларимиз ўз асарларида Маллахон давридаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихини очик ойдин ёза олмадилар. Чунки бунда Россиянинг Қўқон хонлигини босиб олиш режаси, Қўқоннинг дўстлик алоқаларини тиклаш учун қилинган савийи-ҳаракатларига қарши чиққанлиги ошкор бўлиб қолар эди. Бу эса собиқ совет мафкурасига тўғри келмас эди.

Қўқон хонлигини чор Россия кўшинлари томонидан босиб олиниши жараёнида Қўқон–Россия муносабатларида дипломатия ҳарбий юришлар, шафқатсиз жанглар билан боғланиб кетган. Россия томонидан Қўқон хонлигининг шимолий ҳуду-

ди, кейинчалик эса қолган қисми қандай босиб олинганлиги ҳақида ўзбекистонлик тарихчи олимларимиз томонидан кўп асарлар ёзилган. Масалан, бу жараённинг тарихшунослиги Ғ. Аҳмаджоновнинг¹ асарида батафсил ёритилган.

Юқорида айтилганидек, Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари 1867 йилдан бошлаб асосан Тошкентда ҳал қилинадиган бўлди. Ўрта Осиё хонликлари билан ўзаро битимларга имзо чекиш ваколати Туркистон генерал-губернатори К. П. фон-Кауфманга берилган эди. Шунинг учун ҳам хонликлар Россия билан эмас, балки Туркистон генерал-губернаторлиги билан шартнома тузиш маъқул эди. Бу эса дипломатик ва маънавий нуқтаи назардан қаралса, мустақил давлатларнинг ҳақ-хуқуқларини камситишдан бошқа нарсаси эмас эди.

Р. Н. Набиев бу жараёни ўзининг монографиясида қисқа баён этади. У тақдим этган маълумотларнинг қимматли томони шундаки, улар асосан XIX асрда ёзилган маҳаллий кўлёзма китоблар ва архив ҳужжатларига асосланган. Кўлёмаларнинг муаллифлари ушбу жараёнларда бевосита қатнашган ёки замондошлари бўлган.

Р. Н. Набиев ўз асарида Маллахон чор Россия кўшинларидан ўз ҳудудларини химоя қилиш учун тайёргарлик кўриб, кўшин тузганлиги ва душманга қарши мардонавор жанг қилганлиги ҳақида баён этган. Муаллиф рус кўшинлари устидан қўқонликларнинг ғалаба қозонганлиги ҳақида қизиқарли ва қимматли маълумотлар келтирган. Собик совет истибдоди даври-а бундай маълумотларни ёзиш жасорат эди, албатта. Эҳтимол шунинг учун ҳам Р. Н. Набиевнинг «Из истории Кокандского ханства» номли монографияси 1973 йили чоп этилган бўлса ҳам, 1985 йилга қадар сотувга чиқарилмади ва кутубхоналарга ҳам тарқатилмай, нашриёт омборхонасида чанг босиб ётди.

Совет даврида тарихчиларидан Р. Н. Набиев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ҳ. Зиёев, Ғ. Аҳмаджонов ва бошқа муаллифларнинг

¹ Ахмеджанов Г. Советская историография... Дисс. Д-ра ист. Наук. – Т., 1991.

тадқиқотларида Россия генераллари дипломатик муносабатларни поймол этиб, 1862 йил май ойида Қўқон хонлигига қарашли Оксув, Пишттепа ва Чолдевор қалъаларини, 1863 йил май ойида эса Туркистон шаҳри томон қўшин суриб, 8 июнда Чўлоқ қўрғонини босиб олганликларини таъкидланган. Маълумки, полковник Верёвкин генерал Черняевдан ёрдам олиб, Туркистон шаҳрини 1864 йил 12 июнида босиб олади.

Қўқон–Россия дипломатияси ҳақида сўз борганда шуни ҳам эсда тутиш лозимки, кўп ҳолларда чегарада турган генераллар Санкт–Петербургдаги раҳбарларининг кўрсатмалари ва дипломатия тамойилларини менсимасдан ўзбошимчалик қилар эдилар. Бунга Тошкент шаҳрининг босиб олиниб, Россия расмий дипломатиясининг поймол қилиниши ёрқин мисол бўла олади.

Р. Н. Набиевнинг монографиясида 1865–1867 йилларда Худоёрхоннинг Россияга нисбатан тутган сиёсати баён этилган. Унга кўра хон Россия давлати билан урушмаслик, тинчлик муносабатларини ўрнатиш, унинг барча талабларини бажаришни лозим топган ва ҳатто хонлик тахтига ўтиришда унга амалий ёрдам берган Бухоро амири Музаффарга империя қўшинларига қарши курашда ёрдам бермасликка қарор қилган¹. Муаллифнинг ёзишича Худоёрхон Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфман билан тузилган савдо битими ҳақида умумий фикр билдиради ва бу битим тахминан 1867 йилда имзоланган деб фараз қилади², аммо шу муносабат билан кечган дипломатик алоқалар жараёни ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган.

Ушбу битим ҳақида «Ўзбекистон ССР тарихи» номли китобда «Кауфман Қўқон хони Худоёр билан сулҳ тузиб, 1868 йилда Бухоро амирига қарши уруш ҳаракатларини давом эттирди» дейилган, холос. Нима ҳақида, кимлар томонидан ва қачон сулҳ тузилганлиги номаълум бўлиб қолган. «История

¹ Набиев Р. Н. Ўша асар. –Б. 70–71.

² Набиев Р. Н. Ўша асар. –Б. 71–72.

Коканда» номли китобда эса 1867 йил 14 ноябрда К. П. Кауфман ўз элчиларини А. В. Шауфус бошчилигида Худоёрхон номига ёзилган хат билан Қўқонга юборди. Унинг асосий мақсади Тошкент–Қўқон карвон йўлларини, хонликнинг ички кайфиятини, унинг Россияга муносабатини аниқлаш, хонликдаги бойликларни ишлаб чиқариш масаласини ечиш ва рус савдогарларининг хонликда ва унинг шаҳарларида бемалол савдо қилишларини таъминлаш эди. 1869 йил 13 февралда Худоёрхон чор ҳукумати билан битимга имзо чекиши натижасида Россиядан товарларнинг келиши тезлашди, дейилган.¹

Бизнинг фикримизча китобда техник хатога йўл қўйилган, яъни «1868» нинг ўрнига «1869» деб чоп этилган. Чунки ушбу ҳужжат 1868 йили имзоланган².

Умуман олганда, тарихчилар собиқ совет даврида полковник Шауфус элчилиги ҳақида тўлиқ маълумот беришмаган. Чунки бу элчилик натижасида чор Россияси томонидан босиб олинган ерларнинг Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига «тегишли» эканлиги расмийлаштирилиши лозим эди. Буни эса тарихчиларимиз очик ёза олмас эдилар. Бундай очик ёзиш фақат Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг мумкин бўлди.

Россия–Қўқон дипломатик муносабатлари чор Россияси босқинчилик сиёсати билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли, тарихчилар асосий эътиборни душманнинг босқинчилигига қаратган бўлсалар ҳам, 1989 йилгача бу ҳақда очик ойдин ёза олмадилар. «Чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олди» деган ибора ўрнига «Россия Қўқон хонлигини қўшиб олди» иборасини ишлатишга мажбур бўлдилар. Шу сабабли Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатларини ҳам шу концепция асосида талқин қилишди.

¹ История Коканда. – Т., 1986. – С. 19–20.

² Бабабеков Х. Н. Народные движения... – С. 40.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, собиқ совет даврида 1842–1867 йиллардаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ҳақида сўз борганда ўзбекистонлик тарихчилар элчиликлар ҳақида жуда қисқа маълумот беришган. Улар асосан Шералихон, Худоёрхон ва Маллахон даврларидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини чуқурроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилганлар. Аммо элчиликлар чуқур, илмий равишда ўрганилмаган. Масалан, Шералихон даврида Россияга юборилган Ниёзмухаммад Неъмат элчилиги ҳақида фақат С. Соатов ўзининг асарида қисқа ахборот берган, холос. Шунинг учун биз архив ҳужжатларига асосланган ҳолда биринчи марта ушбу элчилик натижаларини батафсилроқ ёритишга ҳаракат қилдик. Элчи муфти Абдулла мулла Ашуровнинг 1848 йилдаги Омскга ташрифи муваффақиятсизлик билан якунланган бўлишига қарамай, сиёсий нуқтаи назардан, Қўқон хонининг тинчлик ва дўстлик учун ҳаракат қилганлигини кўриш мумкин. Россия расмий маъмуриятининг эса бунга қаршилиги ва шу сабабли тобора тажовузкор бўла борганлиги ошкор бўлади.

Собиқ совет даврининг охириги 30 йилида ўзбекистонлик тарихчиларнинг тадқиқотларида Қўқон хонлиги шимолий ҳудудларининг босиб олиниши давридаги Россия дипломатиясининг моҳияти ошкора очиб берилмади. Чунки 1959 йили юқорида қайд этиб ўтилган Фанлар Академияларининг қўшма сессияларининг қарори бунга имкон бермади. Кўрилган асосий масала битта, яъни «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив аҳамияти» бўлиб кейинчалик «Россия–Ўрта Осиё муносабати» масаласига шу «қўшилиш» концепцияси бўйича ёндошила бошланди. Шу жумладан, Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига тегишли у ёки бу даражадаги илмий тадқиқот ишлари, асар ва мақолаларда Россия элчиликларининг асосий мақсадларини ёритиш қийинлашди. Чунки бунинг заминида чор Россияси ташқи сиёсатида юз берган тажовузкорлик, яъни хонлик ерларини босиб олишга қаратилган асл режаларни яширишга, хаспўшлашга мослаштирилган

совет мафкураси ётар эди. Шунинг учун ҳам рус генераллари Қўқон хонлигига, аниқроғи Оқмачитга ҳарбий юришга жадаллик билан тайёргарлик кўриб туришар эди.

Тадқиқотлар синчиклаб ўрганиладиган бўлса, 1856–1863 йиллар мобайнида Қўқон–Россия муносабатларида Россия айби билан ўзаро муносабатлар кескинлашганлиги аниқ бўлади. Бунинг асосий сабаби–Россия ҳукумати томонидан Қўқон хонлигининг айрим шаҳар ва қалъаларини босиб олишни мўлжалланганидир. Аммо муаллифлар 1959 йилдан сўнг ушбу даврдаги Россия–Қўқон дипломатик муносабатларига тўғри баҳо бераолмаганлар.

Маллахон давридаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини тарихчилар архив манбаларига асосланган ҳолда баҳолашга ҳаракат қилганлар. Уларнинг тадқиқотларига қараганда, Россия ҳукумати Қўқон хонлиги ҳудудининг бир қисмини босиб олиш сиёсатини давом эттириб, Маллахоннинг Россия билан дўстона муносабатда бўлишга интилишига қарамасдан бир неча қалъаларини босиб олади.

Давр тарихшунослигида Қўқон хонлиги шимолий ҳудудларининг жадал босиб олиниши жараёнида Қўқон–Россия дипломатияси тарихини ўрганишда чор Россияси босқинчилик сиёсати билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли, асосий эътиборни империя босқинига қаратилган. Р. Н. Набиев, Ҳ. Зиёев, Ғ. Аҳмаджонов, Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Каримов, Р. Шамсуддинов, Ҳ. Содиков ва бошқалар тадқиқ қилинаётган даврдаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлар тарихини тўғри ёритишган.

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОНДА ҚЎҚОН–РОССИЯ ДИПЛОМАТИЯСИ ТАРИХШУНОСЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Монографиянинг кириш қисмида айтилганидек, совет даврида Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатлари кам ўрганилишининг сабабларидан бири Россияда ва Ўзбекистоннинг ўзида ҳам сақланаётган кўплаб архив ҳужжатлар махфий ҳисобланиб, тадқиқотчиларга берилмаслиги, ёки берилса ҳам уларни очик матбуотда эълон қилиш тақиқланганлиги эди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг миллий тарихни объектив равишда ўрганиш ва ёритиш имконияти туғилди. Илгари махфий ҳисобланган архив ҳужжатларидан фойдаланиш ва уларни чоп этишга рухсат берилди. Шу билан бирга маҳаллий муаллифларнинг ўтган асрларда ёзилган кўлёзма китобларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилди.

Шундай шароитда Ўзбекистон тарихи қайтадан кўриб чиқилиб, янги илмий тадқиқот ишлари бошлаб юборилди ва бунинг натижаси 1951–1990 йилларда Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини ўрганиш бўйича эса 1991–2000 йилларда кўплаб изланишлар амалга оширилди.

ДИПЛОМАТИК МУНОСАБАТЛАР ЎРНАТИЛИШИ ЖАРАЁНИНИНГ КАЙТА БАҲОЛАНИШИ

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Ўзбекистон тарихи бўйича нашр этилган бугунги тадқиқотларда 1810 йили Петербургдан Қўқонга келган элчининг Умархон томонидан қабул қилинганлиги, Қўқондан Петербургга элчилар юборилганлиги ҳақида маълумот берилган¹.

Ҳ. Н. Бобобековнинг «Қўқон тарихи» номли монографиясида эса Олимхон даврида Россия билан биринчи марта савдо алоқалари ўрнатишга ҳаракат қилинганлиги ҳақида фикр берилган. Шунингдек, бу икки давлат орасида расмий равишда дипломатик муносабатлар ҳали ўрнатилмаган эди, деб тўғри ёзилган, аммо дипломатик алоқаларни ўрнатишга интилиш борасида бошқа ҳеч нарса дейилмаган. Ушбу алоқаларга бошқа тарихчилар ҳам етарли даражада эътибор бермаган.²

Баҳоланки, Россия ҳукумати Қўқон хонлиги билан яхши алоқалар ўрнатишдан доим манфаатдор бўлган. Шунинг учун Қўқон хонлиги ҳақида маълумотлар тўплаб ўзининг расмий элчиларини юбориш учун астойдил ҳаракат қилиб келган. Бу ҳақда илмий аҳамиятга эга бўлган кўплаб архив ҳужжатлари мавжуд.

Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида расмий равишда дипломатик алоқалар ўрнатиш ҳаракати Олимхон давридан бошланган. Бу алоқаларнинг асосий мақсади—икки мустақил

¹ Мукминова Р. М., Бабабеков Х. Н. и др. История Узбекистана. Том 3. – Т., 1993. – С. 212.

² Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Дисс... д-ра ист. наук, – Т., 1991, – С. 97.

давлат ўртасида карвон йўллари очиб, савдо муносабатларини ўрнатиш ва ривожлантириш бўлган.

Ушбу элчилик ҳақида собиқ совет даврида тадқиқот ишлари олиб борилган бўлсада, уларнинг тарихи пухта асосланмаган, зиддиятли маълумотлардан иборат эди. Мустақиллик йилларида чоп этилган асарларда эса қисқа, аммо аниқ маълумотлар берилган ва улар янги архив ҳужжатлари томонидан ҳам тасдиқланмоқда.

Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталик Олтибосар оталик ўғлининг Россияга элчилик ташрифи ҳақида Ҳ. Н. Бобобековнинг «Қўқон тарихи» номли монографиясида Умархон ҳукмдорлик қилган даврда (1810–1822) Россия билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш учун ҳаракат қилганлиги, шу мақсадда Санкт–Петербургга қўқонлик элчилар юборилганлиги, аммо хонликка қайтишда улардан бири касалликдан вафот этганлиги, иккинчиси эса Петропавловскда сургун қилинган солдат томонидан ўлдирилганлиги ҳақида жуда қисқа бўлса-да маълумот берилган. Аммо бу масалага чуқур илмий баҳо берилмаган.

Россия элчиси Филипп Назаровнинг Қўқонга расмий ташрифи ҳақида маълумотлар Ҳ. Зиёев, Ҳ. Бобобеков, О. Шарифиддинов, Г. Михалёва ва бошқаларнинг тадқиқотларида учрайди.

Ҳ. Н. Бобобековнинг монографиясида 1813 йили генерал-лейтенант Г. И. Глазенапнинг топшириғига биноан Филипп Назаров Қўқонга келгани, хон билан учрашиб низо бартараф қилинганлиги ҳақида баён этилган.

Ҳ. Н. Бобобековнинг фикрларига кўра, дастлаб Умархон Россия императорининг хатидан коникмайди ва Филипп Назаровнинг ватанига қайтишига рухсат бермайди. Хон ўзининг ишончли вакилини фожиа содир бўлган ерга юбориб, элчиларнинг ўлими сабабларини аниқлатади. Россия ҳукумати-нинг бу фожиада айбдор эмаслигини аниқлагач, адолатни

тиклаш мақсадида Ф. Назаровнинг Россияга қайтишига рухсат беради¹.

Ҳ. Н. Бобобеков Н. Халфиннинг рус элчиси Ф. Назаров ҳақидаги маълумотларига тўлиқ қўшилмайди. Масалан, Н. Халфиннинг Россия элчиси Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифи «сиёсий нуқтаи назардан жиддий самара бермади»² деган фикрларига қарши ўлароқ, Ҳ.Н.Бобобеков бу элчилик катта сиёсий аҳамиятга эга эканлигини биринчи бўлиб айтган ва Ф. Назаровнинг маълумотларидан кенг ва унумли фойдаланган.

Бизнингча, муаллиф Ф. Назаров элчилигининг сиёсий аҳамиятга эга эканлиги тўғри баҳолаган. Чунки икки мустақил мамлакатлар муносабатлари ўртасидаги узилган дипломатик алоқалар тикланишининг ўзини улкан сиёсий аҳамиятга эга жараён деб биламиз.

Р. Г. Мукминова ва бошқа муаллифлар томонидан чоп этилган «Ўзбекистон тарихи»нинг учинчи жилдида Филипп Назаровнинг Қўқонга элчи бўлиб келганлиги ва мавжуд низони бартараф этганлиги ҳақида қисқа маълумот берилган.³

Г. А. Михалёвнинг монографиясида Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифининг асосий мақсади четлаб ўтилган. У ҳам, А. Шарафиддинов каби, Филипп Назаровни таржимон деб ёзади⁴ ва бу билан уни расмий элчи бўлиб келганлигини эътибордан четда қолдиради.

Бизнинг фикримизча Г. А. Михалёва Ф. Назаровни таржимон деб, хатога йўл қўйган, чунки, у Россияда таржимонлик лавозимида хизмат қилган бўлса ҳам, Қўқонга Россиянинг расмий элчиси сифатида, икки мустақил давлатлар ўртасида пайдо бўлган низони бартараф этиш мақсадида ташриф

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. – Т. – 1996, – Б. 27.

² Халфин Н. Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974. – С. 226.

³ Мукминова Р. Г. и др. История Узбекистана. Книга 3. – Т., 1993. – С. 212.

⁴ Михалёва Г. А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века. Ремесло, торговля и пошлины. – Т., 1991. – С. 6.

буюрган. Ф. Назаров Қўқонга таржимон сифатида эмас, элчи сифатида келган.

Г. А. Агзамованинг шаҳарлар тарихига оид тадқиқотида¹ Филипп Назаровнинг маълумотидан унумли фойдаланилган, аммо унинг элчилик фаолияти ҳақида фикр билдирилмаган.

Айтиш мумкинки, юқорида номлари қайд этилган тарихчиларнинг тадқиқотларида Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифи Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги муносабатларнинг тикланишига олиб келганлиги очиб берилган.

Муҳаммад Алихон даврида 1822 йили Россияга юборилган Соатбек Султонбеков бошчилигидаги қўқонлик элчилар фаолияти ҳам эътиборга лойиқдир. Юқорида кўрсатиб ўтилган «Ўзбекистон тарихи»нинг 3-жилдида бу ҳақда айтиб ўтилган.

Ҳ. Н. Бобобековнинг илмий изланишларида Тошкент ҳокимининг топшириғига биноан 1825 йили элчи Ғарбий Сибир генерал-губернатори ҳузурига юборилганлиги ҳақида қисқа маълумот берилган.² Бу ҳақда Ҳ. Зиёев ўзининг 1998 йили нашр этилган монографиясида тўлиқроқ ва қимматли маълумотлар берган. Унинг ёзишича, 1825 йили Тошкент қушбеги-си Маҳаммад Алихон номидан Соатбек Султонбеков элчи қилиб Сибирга жўнатилган. У элчи орқали Сибир генерал-губернатори номига махсус хат ва совғалар бериб юборган.

Элчи Омскда қабул қилинади. Хатда Рус давлатининг қозоқ ерларида ҳарбий қалъалар қураётганлигига ва айрим кўчманчиларни ўзига оғдириб олаётганлигига норозилик билдирилади. Бу вақтларда, юқорида кўрсатилганидек, рус ҳукумати Қарқарали ва Қўкчатов каби жойларда қозоқларни идора қилиб туриш учун бошқармалар ташкил этиб, кўчманчилар ерларининг ичкарасига тобора суқулиб кириб бормокда эди. Қушбегининг хатида бу ҳақда шундай дейилган: «Қадим замонлардан бери Иртиш дарёсининг бу томонини биз, нариги

¹ Агзамова Г. Города и городская жизнь Узбекистана в XVI – первой половине XIX века: Дисс...д-ра ист. наук. – Т., 1990.

² Бабабеков Х. Н. Народные движения... дисс. – С. 98.

томонини Россия назорат қилар эди, лекин ҳозир биз олган маълумотларга қараганда, руслар Иртишдан бу ёққа ўтиб, бизнинг диндошларимиз ерида қурилишлар олиб бормоқда, шу муносабат билан бизнинг хонимиз Сиз жаноб олийларига ушбу хатни ёзишни ва бу қурилишларнинг сабабини сўрашни буюрдилар: Сиз буни ўз ихтиёрингиз билан қилаётирсизми ёки олий ҳазрат буйруғига мувофиқ бажаряпсизми? Ўз ҳукмдоримга (Мадалихонга) батафсил ахборот беришим учун мен шу тўғрида хабардор қилишингизни сўрайман...».¹

Бу хатда рус ҳукуматининг кўчманчиларни қандай қилиб ўзига оғдираётганлиги ва бу ишнинг адолатдан эмаслиги уқтириб ўтилган: «...Ундан ташқари маълум қиламанки, руслар бизнинг давлатимизда савдо ишлари билан баъзан икки йиллаб қолиб кетади, лекин биз уларни динимизга киришга мажбур қилмаймиз. Шундай экан, сизлар нега бизнинг диндошларимизни ўз фуқаролигингизни қабул этишга мажбурлайсиз? Олдингизга бирор кимса илтимос билан келса, фуқаролигингизга киришни шарт қилиб кўясиз, бирор кимса кўчиб боришга жой сўраса, яна шартни кўясиз. Шу сабабли сиздан бунинг сабабини менга маълум қилишингизни сўрайман, токи биз ҳам буларга қарши керакли чора кўрайлик».²

Ҳ. Зиёев ўз тадқиқотида элчи Соатбек Султонбековнинг сўзларини баён этади. Уларга қараганда, мустабид давлатининг кўчманчилар ерларидаги босқинчилик сиёсатига норозилик билдириб султонлардан Малай Кучков, Аблаев, Жаркинов Довулбой ва бошқа кишилар Тошкентга келиб, кушбегига чор кўшинлари қалъалар кураётганлиги, аҳолини бўйсундираётганликлари ва қозоқлардан солдатликка одам олаётганликлари ҳақида гапириб, ундан ёрдам сўрашган.³ Бинобарин, кўчманчиларнинг айрим султонлари Россия давлатининг то-

¹ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т., –Б. 1998.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 82–83.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 83.

белигидан бош тортиб, унинг маъмурияти сиёсатига қарши бош кўтарганлар.

Ҳ. Зиёевнинг монографиясидан элчи ўзаро савдо алоқаларини ривожлантириш ва тўсиқларни бартараф этишга доир масалаларни ҳам муҳокамага қўйганлиги яққол кўриниб туради. У тақдим қилган хатлар ва талабларга жавобан Омск вилоят бошлиғи подполковник Броневский (Сибир генерал-губернаторининг топшириғига мувофиқ) Тошкент кушбегиси номига хат ёзиб, уни Соатбек Султонбековга топширади. Хатда у Сибир маҳаллий ҳокимияти номидан Кўкон хонлигининг қозоқлар ҳақидаги даъвосини нотўғрига чиқаришга ҳаракат қилган.

Чунончи, кўчманчилар масаласи бўйича шундай жавоб берилган: «Кўп асрлардан бери улуғ Россия империяси қирғиз-қозоқ халқларига ва Шимол денгизидан то Қора денгизгача бўлган катта-кичик қабилаларга ҳомийлик қилиб келади, лекин қозоқ чўли савдо божидан ташқари Кўкон ҳукмдорларига солиқ тўлаганлигини, унга бўйсунганини ҳеч ким билмайди ва бу ҳақда маълумот йўқ»¹.

Бу жавоб хатида қозоқлар мажбурий йўл билан эмас, балки ихтиёрий равишда Россиянинг тобелигига ўтганлиги, бу ҳақда Катта ва Кичик жузда, Иртиш дарёсидан то Кўкон чегарасигача бўлган ерларда яшайдиган қозоқларнинг ҳаммаси гувоҳлик бериши мумкинлиги айтилган². Унда қозоқларнинг ўзлари ёрдам сўраб мурожаат қилганликлари туфайли чор ҳукумати томонидан уларнинг ерларидаги жанжаллар, урушларни бартараф этиш ва Ўрта Осиё савдо карвонларининг хавфсизлигини таъминлаш учун қўшин юборилганлиги, Қарқарали, Кўкчатов бошқармалар тизимининг ташки қилинганлиги баён этилган³.

Ҳ.Зиёев ўзининг тадқиқотида юқорида қайд этилган вазиятларни эътиборга олиб, «рус ҳукумати ўзининг Қозоғистон-

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 83.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 83.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 84.

даги босқинчилик сиёсатини оқлашга қанчалик уринмасин, барибир, Қўқон хонлигининг даъвосини бартараф қила олмади»,¹ деган хулосага келади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қўқон–Хитой муносабатлари кескин тус олган 1828–1831 йилларда Қашқар учун рақобат ва унинг оқибатида ўзаро урушларнинг келиб чиқиши натижасида Қўқон–Россия муносабатларини йўлга қўйишга вақт етмади.² Шунинг учун Россияга эътибор камайди ва элчилар юборилиши вақтинча тўxtатилди.

Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов, П. Равшанов ва Қ. Усмоновлар томонидан чоп этилган «Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» номли китобда, Ҳ. Зиёевнинг фикрларига тўлиқ қўшилган ҳолда, Соатбек Султонбеков элчилиги ҳақида маълумотлар келтирилган.³ Умуман олганда, Соатбек Султонбековнинг элчилиги тафсилотлари мустақиллик йилларида батафсил ўрганилган. Яна юқорида қайд этилган мисоллардан кўриниб турибдики, ушбу ташриф ҳақидаги энг кўп маълумотни Ҳ. Зиёев ўз монографиясида ёритган ва бизнинг фикримизча, унинг тадқиқоти архив манбаларига асосланган ҳолда ёзилган ва шу сабабли хулосаларни тўғри деб ҳисобласа бўлади.

Шунингдек, Турсунхўжа ва Мирқурбонлар элчилиги ҳақида Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Р. Г. Муқминова ва бошқаларнинг тадқиқот ишларида ва дарсликларда қайд этилган.

Жумладан, Ҳ. Н. Бобобеков ўзининг илмий тадқиқот доирасида Муҳаммад Алихон 1828 йили Россияга элчиларини юборганлиги ва улар яхши қабул қилинганлиги ҳақида қисқа маълумот берган. Р. Г. Муқминова бошчилигидаги муаллифлар жамоаси томонидан ёзилган «История Узбекистана» номли монографияда ҳам ушбу элчиликни рус императори яхши қабул қилганлиги қисқача баён этилган.⁴ Р. Г. Муқминова,

¹ Зиёев Ҳ. Ўша номда. – Б. 84.

² АВПР, фонд Главный архив, I-6, 1841–1844, оп. 5, д. 2, л. 41–42.

³ Туркистонда чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., – 2000. – Б. 82–83.

⁴ Муқминова Р.Г. и др. История Узбекистана. – Т., 1993. – С. 213.

Н. Н. Ҳабибуллаев, Г. А. Аъзамова, Э. Э. Каримов ва А. А. Тожибоевлар томонидан ёзилиб, 7 синф ўқувчилари учун chop этилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигида «Россияда Ўрта Осиё хонликлари элчиларининг қабул қилиниши» номли махсус бобда дипломатик муносабатларга эътибор беришган ва мисол тариқасида «1828 йилда (Санкт-Петербургга борган – В. И.) Қўқон элчиларига чўян заводини кўрсатишди, улар биринчи кадет корпуси, цирк, кунст-камера ва госпиталга бордилар. Госпиталда элчилардан бирининг кўзини даволадилар»¹ дейилган. Аммо ушбу элчиларнинг мақсад ва натижалари дарсликда алоҳида ёритилмаган.

Ушбу элчилик ҳақида Ҳ. Зиёев ўзининг монографиясида 1828 йили Қўқон хони Муҳаммад Алихон Турсунхўжа ва Мирқурбон бошчилигида 14 кишидан иборат ўз элчиларини Россияга жўнатганлигини ёзади. Хон ўзининг император номига ёзган хатларида савдо алоқаларини ривожлантиришга қаратилган таклифлар билан бирга, хонликка бўйсундирилган Қарқарали округидаги Қарқарали, Кент, Ку, Идрей ва Қизилрей деган жойларда Россия ҳукумати томонидан қалъалар қурилишини нотўғри деб топганлигини ва бундай қилмасликни таклиф этганлигини баён қилган².

Ҳ. Зиёевнинг монографиясида Маҳаммад Алихоннинг бу даъвосига Россия вице-канцлери Нессельроденинг жавоб нотасининг матни берилган. Унда: «...Бизнинг давлатимиз Қўқон савдогарларини Каспий денгизи билан Хитой ерлари ўртасида кўчиб юрадиган қозоқлар томонидан ҳимоя қилиш учун ғамхўрлик қилмоқда... У ерларда тартиб ва тинчлик ўрнатиш мақсадида улуғ подшоҳимиз кўрсатмаси билан жуда қатъий чоралар кўрилмоқда», дейилган. Муаллиф чор Россия ҳукуматининг кирдикорларини фош этувчи қимматли маълумотлар келтирган. Масалан, Қозоғистонда чор ҳукумати гўё эзгу ният билан ҳарбий қалъалар бунёд этганлигига ишони-

¹ Ўзбекистон тарихи. 7-синф ўқувчилари учун дарслик. – Т., 1994. – Б. 213.

² Зиёев Ҳ. Ўша номдаги асар. – Б. 84.

ришга уринади. Омск вилоят бошқармасига тегишли ҳужжатларда ҳам Маҳаммад Алихоннинг Қарқарали округидаги қалъа қурилишига доир сўровига «тушунтириш» берилган. Бунда бу ерлик қозоқлар гўё ҳеч вақт Тошкентга бўйсунмаганлиги, аксинча, улар бир вақтлар Тошкентга ҳужум қилиб турганлиги баён этилган. Бу ҳақда Қўқон элчисига айтилганда, у Маҳаммад Алихоннинг ўша қозоқлар Тошкентга бўйсундирилганлиги ҳақидаги сўзини эшитганлигини, бу нотўғри бўлса, Россия ҳукумати ёзма равишда маълум қилишини талаб этган.¹

Ушбу элчиликка оид манбалар Москва архивларида ҳам мавжуд. Мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотларда таъкидланишича, Турсунхўжа ва Мирқурбонларнинг элчилик ташрифи муваффақиятли бўлган ва Россия–Қўқон дипломатик муносабатлари қайта тикланган.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Турсунхўжа ва Мирқурбонларнинг элчилигини ёритишда мустақиллик йиллари собиқ совет даврига нисбатан Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Р. Г. Муқминова ва бошқалар ўз объектив фикр мулоҳазаларини очиқ ойдин баён эта олганлар ва тарихий ҳақиқатни тўғри талқин этганлар. Ҳ. Зиёев ушбу элчилик ҳақида батафсилроқ ёзишга ҳаракат қилган. Уларнинг маълумотларини Россия Ташқи сиёсат архивида сақланаётган ҳужжатлар тўла тасдиқламоқда.

Мустақиллик йилларида хорунжий Н. И. Потаниннинг Қўқонга келиши воқеасига маълум даражада эътибор берилди. Масалан, Ҳ. Н. Бобобеков ўзининг илмий тадқиқот доирасида ушбу ташриф ҳақида қисқа бўлса-да маълумот берган.

¹ Бабабеков Х. Н. Народные движения... – С. 98. АВПР, фонд Главный архив, 1-6, 1828, д.1, л.л. 12, 197, 198, 333–336.

² Бобобеков Х. Н. Народные движения в кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. – Т., 1991. – С. 98.

Афсуски, мустақиллик йилларидаги тадқиқотларда ҳам ўзбекистонлик тарихчилар, ушбу монографиянинг биринчи бобида айтилганидек, фақат Потаниннинг Қўқонга ташрифини қайд қилиб ўтганлар, унинг маълумотларидан ўз тадқиқотларида фойдаланишган холос. Ушбу даврдаги тадқиқотларда Потанин ташрифига оид янги маълумотлар йўқ.

1831 йилги Қўқон хонлиги элчиларининг Россияга юборилиши ҳақидаги маълумотларни Ҳ. Н. Бобобеков ва Ҳ. Зиёев тадқиқотларида кўриш мумкин.

Масалан, Ҳ. Н. Бобобеков илмий тадқиқотида Қўқон хонининг элчиси 1831 йили Санкт–Петербургга юборилганлиги, аммо улар чегарадан нарига ўтказилмасдан Қўқонга қайтариб юборилганлиги ва бунинг сабаблари ҳақида маълумот берган. Унга кўра Тошкент кушбегиси Муҳаммад Алихонга Санкт–Петербургга элчи юборишни таклиф қилади. Элчилар рус ҳукуматидан иккита тоғ муҳандис (геологлар)ини руда конларини текшириш учун, шунингдек, бир неча офицерни артиллерия куролларини хитойликларга қарши урушда ишлатишга ёрдам бериш учун сўрашлари керак эди. Лекин элчиларнинг Россия пойтахтига боришига ҳам имконият берилмади. Бунга Хитой ҳукумати билан ўртада адоват келиб чиқмаслигининг олдини олиш баҳона қилиб кўрсатилди. Бундан ташқари, бу тартибларига қарши чиққан Султон Саржон Қосимовнинг Тошкентга қочиб келиши ва Қўқон хонининг вориси этиб тайинланганлигини баҳона қилиб кўрсатдилар. Натижада Қўқон–Россия муносабатлари кескинлашди¹.

Р. Г. Мукминова раҳбарлигида чоп этилган монографияда² ҳам ушбу элчилик ҳақида жуда қисқа эслаб ўтилган. Ҳ. Зиёевнинг монографиясида эса масала батафсилроқ ёритилган. Унинг ёзишича «1831 йили Тобольскка келган Қўқон элчиси Тошкент кушбегиси Саржон Қосимов билан биргаликда ҳаракат этаётганлиги учун орқасига қайтарилган эди»³, деб айтил-

¹ Бабабеков Х. Н. Народные движения... – С. 98.

² История Узбекистана. Том 3. – Т. – 1993. – С. 213.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 89.

ган. Чунки 1831 йилга доир архив манбаларига кўра, Тошкент кушбегиси қозоқ султонларига Россиядан ажралиб, хонликка кўшилишга даъват этувчи варақаларни тарқатган.¹

Ҳ. Зиёевнинг фикрича, Тошкент кушбегисида 40 минглик кўшин бўлмаган. У архив ҳужжатларига асосланиб, кушбеги аскарлари сонини 7000 киши² деб кўрсатади ва тарихий ҳақиқатни тиклашга ҳаракат қилади. Дипломатик муносабат ҳақида фикр юритиб, у яна бир муҳим ҳужжатни мисол қилиб келтиради. Унда Рус давлати қўл остидаги юқори табақа қозоқлар вакилларининг Тошкентга ёрдам сўраб мурожаат қилганликлари кўринади.³ Бу эса Қўқон–Россия дипломатик алоқаларига салбий таъсир этиши шубҳасиз эди.

Юқоридаги мисоллардан мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихшунослигида совет даврига нисбатан ушбу элчилик тафсилотларини аниқроқ ва чуқурроқ ўргана бошланганлиги кўриниб туради. Тадқиқотлардан чор Россияси Ўрта Осиё хонликларини менсимаганлиги яна бир бор намоен бўлди.

XIX асрнинг 30-йилларида Қўқон–Россия элчилик муносабатлари ҳақида Ҳ. Н. Бобобеков ва Ҳ. Зиёевларнинг монографияларида кўпгина маълумотлар баён этилган. 1831 йили Қўқон хонининг элчиларини чегарадаги рус ҳарбий маъмурияти турли баҳоналар билан Санкт–Петербургга ўтказмасдан ватанларига қайтаришди. Бу эса икки давлат ўртасида муносабатларнинг кескинлашишига олиб келди. Ҳарбий тўқнашувлар ҳам бўлиб турди. Уларнинг маълумотларига ва мавжуд архив манбаларига қараганда, Тошкент кушбегиси Россия тасарруфидаги чегарадош қозоқлар ичида ташвиқотлар олиб борган ва бунинг натижасида Султон Саржон Қосимов ўз элати билан Қўқон хонлиги тасарруфига ўтади. Дашти Қипчоқнинг шимолида Сарисув дарёси соҳилидаги қора Жар

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 84–85.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 85.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 86.

мавзеида ва ундаги 120 чақирим нарида, дарёнинг куйи оқими тарафида, Тўрткулоқ мавзеида Тошкент кушбегисига қалъалар бино эттиради. Шу ердан у қозоқларга ташвиқот хатларини юбориб туради.

Шу муносабат билан, Сибир бошлиқлари 1832 йили Сарисув томонга ҳарбий старшина Симоновни казаклар отряди ва иккита артиллерия билан юборади. Оқибатда қаттиқ жанглар бўлиб, рус аскарлари иккала қалъани ҳам забт этиб, бузиб ташлайдилар. Аммо бу талафотга қарамай Тошкент кушбегиси 1834 йил баҳорида 6000 тошкентликни йиғиб, уларга Чор Россиясидан норози бўлган қозоқларни қўшиб олиб, Саржон Қосимов йўлбошчилигида Улуғтоққа етиб келиб, аввалгидан ҳам мустаҳкамроқ қалъа куради ва теварак атрофда яшаётганларга ўзининг ташвиқот варақаларини юборади¹.

1998 йили Ҳ.Зиёев томонидан нашр этилган «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» номли китобда бу воқеа батафсил ёритилган. Бу маълумотларга қараганда 1834 йилга келиб Қўқон хони Тошкент кушбегиси орқали Россия қарамоғидаги қозоқлар ичида ташвиқотни кучайтирадилар ва Ҳ. Зиёевнинг ибораси билан айтганда, «Рус давлатига қарши курашга чорловчи салкам 200 варақа қозоқ султонлари ва бийларига тарқатилди. Айни бир пайтда, Тошкент кушбегиси Ғарбий Сибир генерал-губернатори номига ҳам хат жўнатди»². Аммо, ушбу хатга эътибор бермай, рус армияси Қўқон қалъаларига ҳужум қилиб ўз кучини намоён қилгандек бўлади. Сўнгра 1834 йил 30 июнда генерал Броневский Тошкент ҳокими номига дўқ қилиб хат юборади.³ Хатнинг охирида эса кушбегидан дўстлик ва савдо алоқаларини давом эттириш, ҳарбий қалъалар курмаслик ва қозоқларни Россияга қарши бош кўтаришга чақирмаслик сўралган. Акс ҳолда, кушбеги «Император олий ҳазратларининг нафратига учраб, бунинг оқибати ёмон бўлиши ва кейинги пушаймондан асло

¹ АВПР, фонд I-6, 1841–1844, оп. 5, д.2, л.45–45 об.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 87.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 88.

фойда йўқлиги»⁴ айтилган. Бироқ, ҳеч қанча вақт ўтмай, 1834 йил 27–28 июнь кунлари Россия қўшинлари Қўқон хонлигига тегишли бир қалъага ҳужум қилади³.

Ҳ. Зиёев келтирган далиллардан кўриниб турибдики, 1835 йилда Қўқон–Россия муносабатлари озгина бўлса ҳам юмшанганга ўхшади. Аммо, унинг тўғри таъкидлаганидек, Ғарбий Сибир генерал-губернатори эҳтиёт чораларини кўриш лозимлигини таъкидлаб Россия ҳукуматидан:

а) рус ҳукумати номидан Қўқонга элчи юбориб, хондан Қозоғистондаги Чу дарёсидан нарига ўтмасликни, қозоқларни жосуслар орқали қўзғолонга ташвиқ қилмасликни ва уларнинг ерларида қалъалар қурмасликни;

б) бу талаб қабул қилинмаган тақдирда, баҳорда Тошкентга ҳарбий экспедиция юбориб, қурол кучи билан Қўқон хони ва Тошкент қушбегисининг Қозоғистондаги ҳаракатларини тўхтатишни;

в) Қозоғистонни Тошкент хавфидан мудофаа қилиш учун Оқтов ва Улутовда кичик қалъалар қуриш ва буларнинг ҳар бирида 500 кишилиқ ҳарбий қисмлар сақлаш² каби таклифларнинг амалга оширилишини сўрайди.

Муаллифнинг таъкидлашича, Россия императори генерал-губернаторнинг таклифларини куриб чиқиб, чора кўришда Қўқон хонлиги билан муносабатни кескинлаштирмасдан бир қарорга келишни Сибирь комитетига топширади. Сибир комитети генерал-губернатор таклифларини муҳокама этиб, Тошкент қушбегисининг келажакда ҳужум қилиши ҳақидаги хабарини бўрттирилган, деб топади. Шунинг учун Қозоғистон округларидаги ҳарбий қисмларни кучайтириш билангина чекланиш кераклиги, янги ҳарбий қалъалар қуришга эҳтиёж йўқлиги уқтириб ўтилади. Тошкентга ҳарбий экспедиция юбориш таклифи ҳам қабул қилинмайди.

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 89.

² ЦГИА России, ф. 1264, опись 1, ед.хр. 348, лл. 185–190.

Ҳ. Зиёев юқоридаги барча вазиятларни эътиборга олган ҳолда Россия ҳукумати жуда эҳтиёткорлик ва усталик билан ўзбек хонликлари томон суқилиб кириш, хонлик уларнинг Қозоғистон ҳамда Қирғизистонга таъсир доирасини қирқиш сиёсатини изчиллик билан амалга оширади. У бу ишни карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш, савдо алоқаларини ривожлантириш ҳамда Қозоғистонда тинчлик ва оёйишталик вазиятини юзага келтириш ниқоби остида олиб борди. Ўзбек хонлари бу ёвуз ниятларни яхши тушунсаларда, лекин ҳарбий кучнинг заифлиги туфайли Россия давлати тажовузларининг олдини ололмадилар¹, деган хулосага келади.

Бизнинг фикримизча, Ҳ. Зиёевнинг хулосасига қўшимча яна Бухоро амири ва Қўқон ҳамда Хива хонларининг энг асосий хатоларидан бири — улар нафақат бирлашишмади, хаттоки чет эл босқинчиларга қарши ўзаро ҳарбий битим ҳам туза олишмаганлигини айтиш лозим.

Архив маълумотларига қараганда, 1835 йил 9 ноябрь куни Қўқон хони номидан қоровулбеги Каттабек Фозилбеков Уст-Каменогорскга келган. У хон ҳеч қачон Россияга қарши чиқмаанлигини ва ўзининг савдо-сотикни яхшилаш учун бу ерга юборилганлигини айтган. Каттабек Фозилбеков 12 ноябрда ватанига қайтиб кетади².

Бошқа бир архив ҳужжатида айтилишича, Каттабек Фозилбеков сохта элчи бўлиб борган эмиш. Унинг асосий мақсади кейинги йил ёзида чор қўшинларини қозоқ чўлларига юборилиши ҳақида маълумот тўплаш бўлган эмиш³.

Таҳлил қилинаётган тарихий адабиёт ва тадқиқотларда XIX аср 30-йилларида қўқонликларнинг Россия билан муносабатни яхшилаш учун ҳаракат қилишига қарамай россиялик зобит ва дипломатлар аксинча иш тутган. Улар қуролланиш, янги қалъалар қуриш, қўқонликларга қарши қўшинлар юбо-

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. — Б. 91.

² АВПР, фонд Главный архив, I-6, 1835–1836, д. 1, л. 2.

³ АВПР, там же, л. 14 об.

ришга интилганлар ва ўзларининг реакцион ниятларини намоён этганлар.

Ушбу даврдаги Қўқон–Россия муносабатларини совет давридаги тадқиқотчиларга нисбатан, Ҳ.Зиёев кенгроқ ёритган ва унинг берган баҳолари архив ҳужжатлари билан тасдиқланмоқда. Аммо, фикримизча, 30-йиллар бошидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатларига доир янги манбалар қидирилишини давом эттирмақ мақсадга мувофиқдир.

Ҳ. Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» номли монографиясида 1836 йили Муҳаммад Алихон Сибирга яна Соатбек Султонбеков бошчилигида 5 кишидан иборат элчи жўнатганлиги баён этилган. Тадқиқотда ёзилишича Қўқон элчилари Оқмулла, Петропавловск орқали Омскка бориб Ғарбий Сибир генерал-губернатори ва Омск вилоят бошлиғига Тошкент беклар-бегининг бир хил мазмундаги хатларини топширдилар. Бу хатларда савдо алоқаларига оид таклифлар билан бирга, Қозоғистон ҳақида ҳам фикр юритилган. Тошкент қушбегиси бу масалага тўхталиб Қозоғистонга қўшин тортиб боришини қозоқларнинг илтимосларига кўра қилганлигини баён этган¹. Унинг кўрсатишича, қозоқларнинг бир-бирини талаши каби ҳолларга барҳам бериш учун Сарисувда икки қалъа қурилган. Аммо улар генерал-губернатор фармонида мувофиқ бузиб ташланган. Қалъаларнинг бирида 300 киши, иккинчисида эса 400 киши бўлган².

Тошкент қушбегиси Улутовдаги қалъанинг қурилиш сабаблари ва унинг Россия қўшинлари томонидан қандай тормор этилгани ҳақида тушунча берган.

Сибир маъмуриятининг Омскда Қўқон элчилари билан ўтказган музокаралари мазмуни Омск вилояти бошлиғининг Тошкент қушбегиси номига ёзган хатида ўз аксини топган. Ҳ. Зиёевнинг фикрича, хатда Тошкент қушбегисининг Қозоғистондаги ҳаракати ҳамон маҳаллий ҳокимият вакиллари диққат

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 91.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 91–92.

марказида турганлиги айtilган. Қушбегининг бу борадаги тушунтиришлари ошкора рад этилмаган бўлса ҳам, унинг ҳаракатлари яна қайтарилган тақдирда, ёмон оқибатларга олиб келиши эслатиб ўтилган. Унинг дўстона алоқани давом эттириш ҳақидаги сўзлари қувватланиши билан бирга, рус императорининг осойишталикни бузувчиларни ёмон кўриши, уларга қарши жуда қаттиқ чоралар қўлланиши эслатиб ўтилган². Яна хатда Султон Саржон, унинг ўғли ва Қўқондаги рус асирларининг Россияга қайтарилиши дўстлик алоқаларини исботловчи далил бўлиши мумкинлиги айtilган.

Ҳ. Зиёевнинг фикр ва хулосалари тўғрилигини бошқа архив манбалари ҳам тасдиқлайди. Масалан, Россиянинг Ташқи сиёсати архивидаги ҳужжатларга қараганда, Тошкент қушбегиси Омск генерал-губернатори номига хат ёзиб, ўзининг олдинги хатти-ҳаракатларини оқловчи далилларни айтиб, яна чегарадош рус бошлиқлари билан яқинлашиш, тинч-тотувликни тиклаш ва қирғиз (қозоқ)ларнинг даъволарини муҳокама қилиш мақсадида рус чиновникларини Тошкентга таклиф қилади. Чунки бу вақтларга келиб, Тошкент қушбегиси ва Қосимовлар ўртасида зиддият чиқиб, Саржон акаси ва ўғли билан Тошкентда осиб ўлдирилади. Кенисар Қосимов эса Россия ҳудудига қочиб ўтиб, у ерда қуролланган отряд тўплаб, ғалаёнлар ташкил қилади. Натижада қирғиз(қозоқ)ларнинг катта қисми Чу дарёси орқасига, яъни Тошкент тасарруфидаги ерларга ўтишади¹.

Ушбу элчилик асосан икки чегарадош мустақил мамлакатлар ўртасидаги можароларни бартараф қилишга ва аввалги дўстлик алоқаларини тиклашга қаратилган эди. Ташаббус қўқонликлар тарафида бўлиб чегарадош чор маъмурияти эса бунга очик кўнгилдан қарамаётган эди. Буни Ҳ. Зиёев ўз монографиясида очиб берган. Соатбек Султонбековнинг Россияга 1836 йилдаги элчилик ташрифи ҳақида ўзбекистонлик та-

¹ АВПР, фонд Главный архив, I-6, 1841–1844, оп. 5, д. 2, л. 45 об. – 46.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 92.

рихчи олимлардан асосан Ҳ. Зиёев илмий ўрганди ва унинг тадқиқоти бошқа тарихчиларнинг асарларига нисбатан мазмун жиҳатдан юксак савияда ёзилган, деб баҳолаш мумкин. Муаллиф фойдаланган Қозоғистон архив манбалари Россияда сақланаётган архив манбалари билан ҳам тасдиқланмоқда.

Ҳ. Н. Бобобеков ўзининг илмий тадқиқотларида Муҳаммад Алихон Россия билан дўстона алоқани тиклаш зарурлигини тушунган ҳолда 1841 йили Санкт–Петербургга Муҳаммад Халил Соҳибзодани элчи этиб юборганлиги ва улар у ерда яхши қабул қилиниб, барча қўйилган масалаларига ижобий жавоб олинганлиги ҳақида қимматли маълумотлар берган.¹ Ушбу маълумот Р. Г. Мукминова раҳбарлигида чоп этилган «История Узбекистана»да ҳам қисқача қайд этилган.² Лекин Ҳ. Н. Бобобековнинг «Қўқон тарихи» номли монографиясида ушбу элчилик тафсилотлари бошқа нашрларга нисбатан анча кенг баён этилган. Муаллиф воқеани баён этиш билан бирга хон номидан Россия императорига ёзилган мактуб (ваколатнома)нинг тўлиқ матнини келтирган. Унда ёзилишича, Россия ва Қўқон ўртасида азалдан дўстона муносабат бўлганлиги, бир-бирларига элчилар юборилиб турилганлиги ҳақида баён этилиб, қандайдир сабабларга кўра бу муносабат узилиб қолганлиги ва буни тиклаш мақсадида хон ўзининг энг ишончли одами бўлмиш Накиб Али Ашраф Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюлни элчи вазифасида юбораётганлиги баён этилади.³

Ҳ. Н. Бобобеков «Қўқон тарихи»да архив ҳужжатларга асосланган ҳолда Қўқон ҳукумати императордан Маккага ибодат қилиш учун борадиган фуқароларига Россия орқали боришга рухсат беришни, Сибир йўлидан келадиган қўқонлик ва тошкентлик савдогарларга ҳомийлик қилишни ва Петро-

¹ Мукминова Р. Г., Бабабеков Х. Н. и др. История Узбекистана. – Т. – 1993. – С. 213.

² Бабабеков Х. Н. Народные движения... Док. дисс. – С. 99.

³ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. – Т. 1996. – Б. 29–30.

павловскда савдогарлик қилаётган тошкентликлардан Кенжа-тойни ва қўқонлик иккита муллани тархонлик имтиёзи ва ёрлик билан мукофотлашни сўраган эди. Россия ҳукумати томонидан бу масалаларни ўрганиб, уларни имкон даражасида қондириш ваъда қилинди. Лекин Ғарбий Сибир генерал-губернатори Г. Госфорднинг ёзишича, Россия ҳукумати «меҳ-рибончилик қилиб эркалатган, Қўқон элчиси Эшон Муҳаммад Халил орқага қайтаётган ўша пайтда Қўқонда исёнлар, ўзаро (ички) урушлар, низолар юз берган. Шу сабабли у Семипалатинскга келиб, ўз она Ватанига қайтиб бора олмай узоқ вақт Семипалатинскда яшаган. Исён ва нотинчликлар Қўқонда тўхтамади ва хон ҳукумати мустаҳкамланмади. Шундай қилиб, Эшон Халилнинг элчилиги натижасиз қолди».¹

Ҳ. Н. Бобобековнинг бу маълумотлари тўғри эканлигини Россия архивида сақланаётган ҳужжатлар ҳам тасдиқламоқда.²

Юқоридаги мисоллардан мазкур элчилик ўз олдига қўйилган барча масалаларни ижобий ҳал қилганлиги кўриниб турибди. Санкт-Петербургда қўқонлик элчи жуда катта иззат-икром билан қабул қилинди ва унинг барча илтимосларини Россия ҳукумати бажаришга ваъда берди.

Мустақиллик йилларида олиб борилган тадқиқотларда ҳам ушбу элчилик объектив тарзда, тўлиқ ўрганилиб унга тўғри баҳо берилди.

Султон Маҳмудхон давридаги элчилик ҳақида фикр юртишдан аввал, шуни таъкидлаш лозимки, айрим тарихчиларимиз умуман Султон Маҳмуд Қўқон хони бўлганлигини шу кунга қадар инкор қилиб келишмоқда.

«Муҳаммад Алихон Қўқон тахтида 1842 йил баҳоригача ўтирди» деган хато фикрлар, айниқса совет давридаги тадқиқотларда кўп учрайди. «Мунтахаб ут-таворих» номли қўлёзма асарда Муҳаммад Алихон ўзининг туғишган укаси Султон

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Ўша асар. – Б. 29–31.

² АВПР, фонд Главный архив, I-6, 1841–1844, оп.5, д.2, лл. 16–19, 50–50 об.

Маҳмудхонга Тошкент ва Дашти қипчоқ мулкани бергани ҳақида маълумотлар мавжуд¹. Далилларга мурожат қиламиз. Ҳ. Н. Бобобеков Муҳаммад Алихон 1841 йил 7 ноябрда ўз укаси фойдасига тахтдан воз кечади деган ва бу фикрни иккита ишонарли архив ҳужжатлар билан асослаган. Аммо, Муҳаммад Алихон номига 1842 йил 13 февралдаги хатда Рус императори уни хон сифатида тан олган. Чунки Санкт-Петербургга Қўқон тахтига Султон Маҳмуд ўтирганлиги ҳақида маълумот етиб борган йўқ эди. Муаллиф кўрсатилган манба “Мунтахаб ат-Таворих”да эса, айтганимиздек, Муҳаммад Алихон тахтни укасига бергани қайд этилган. Бундан ташқари, бухороликларнинг иккинчи юришларидан олдин Мадалихон Жиззах ва Пешоғар қалъаларига ҳужум қилганини Муҳаммад Ҳакимхон алоҳида бобда баён қилган.

Ҳар ҳолда Бухоронинг Қўқонга қарши қилган иккала юриши ҳам босқинчилик бўлиб, Россия тасарруфи олдида икки давлатнинг келишмовчилиги, заифлиги ва узоқни кўра олмаслик сиёсатининг тимсоли эди. Аммо, Султон Маҳмудхон Тошкентнинг мустақил волиёси сифатида тахтга ўтириши ва Бухоро амиридек “Ҳомийси” дан озод бўлиши учун Россия мисолида ўзига иттифоқчи қидириши табиий.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, совет даврида Султон Маҳмудхоннинг Россияга юборган элчилари ҳақида деярли ҳеч қандай тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Мустақиллик йиллари ушбу элчилик тарихини биринчи бўлиб Ҳ. Н. Бобобеков архив ҳужжатларга асосланган ҳолда «Қўқон тарихи» номли монографиясида батафсил ёритди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатлари тарихшунослигини ўрганиш ва ёритишга мустақиллик йилларида объектив ва ҳаққоний равишда муваффақ бўлинди.

¹ ЎзФА ШИ, қўлёзма, инв. № 594, – Б. 401–402.

Мустақиллик йилларидаги тадқиқотларда Қўқон хонлигининг мустамлака асоратига солиниш даври арафасигача бўлган қуйидаги элчиликлар қайд этилган:

Қулмамат Мамадиёров (1805, 1810); Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли (1811); Муҳаммад Юсуф карвонбоши (1813); Филипп Назаров (1813–1814); қўқонлик элчилар (1822, исмлари ҳозирча аниқланмаган); Ғаният Хўжа Зулфиқоров ва Хонкелди Бобобхонов (1824); Соатбек Султонбеков (1825, 1836); Каттабек Фозилбеков (1827, 1835); Турсунхўжа ва Мирқурбонлар (1828); Н. И. Потанин (1829–1830); Ҳожи Мирқурбон судур Муҳаммад Қосим ўғли (1831); рус элчиси (1834, исми ҳозирча аниқланмаган, генерал Броневскийнинг хатини олиб борган); Накиб Али Ашраф Эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл (1841); Султон Маҳмудхоннинг элчиси (1841, исми ҳозирча аниқланмаган).

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришиши муносабати билан Ватанимиз тарихини ҳолисона ўрганиш ва асл тарихий манбалар ёзилган китобларни чоп этиш имконияти яратилди. Шу туфайли совет даврига нисбатан мустақиллик йилларида олимларимиз Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатларини тўлиқроқ ва объектив ёритишга ҳаракат қилдилар. Илмий муомалага янги ҳужжатлар киритилди. Бу борада ўзларининг янгича фикр ва ҳулосалари билан, айниқса Ҳ. Зиёев билан Ҳ. Н. Бобобековлар авваллари ишлатилмаган ёки кам ишлатилган архив ҳужжатларни, жумладан, илгари махфий ҳисобланган янги манбаларни кашф этишди.

Мустақиллик йилларида совет даврида ўрганилмаган элчиликлар тарихи ҳам таҳлил қилинди. Шулар жумласидан Муҳаммад Юсуф карвонбоши (1813); қўқонлик элчилар (1822), исмлари ҳозирча аниқланмаган); Ғаният Хўжа Зулфиқоров ва Хонкелди Бобохонов (1824); рус элчиси (1834, исми ҳозирча аниқланмаган, генерал Броневскийнинг хатини олиб борган); Султон Маҳмудхоннинг элчиси (1841, исми ҳозирча аниқланмаган) кабиларни кўрсатиш мумкин.

ТУРКИСТОН, ЧИМКЕНТ, ТОШКЕНТНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ ВА ҚЎҚОН–РОССИЯ МУНОСАБАТЛАРИ МАСАЛАЛАРИГА ЯНГИЧА ЁНДАШУВ

Юқорида айтилганидек, мустикаллик туфайли Ўзбекистон тарихини, шу жумладан Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги дипломати муносабатлари, айниқса чор Россияси истилоси тарихи ҳақида оқилона ва ҳаққоний ёзиш имконияти туғилди. Ҳақиқатан ҳам 1991 йилдан шу кунга қадар ўзбекистонлик тарихчилар Қўқон хонлиги шимолий ҳудудларининг чор Россияси томонидан босиб олиниши даври арафасида ва жараёнида рус дипломатиясининг асл мақсадлари ошкор бўлишига оид кўплаб маълумотлар тўпладилар ва улар асосида асарлар яратдилар. Ушбу тадқиқотларда Россия ва Қўқон элчилари ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд.

1994 йили 7-синф учун чоп этилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигининг «Россия—Қўқон муносабатларининг кескинлашиши» номли бобида Қўқон элчиси Муфти Абдулла Ашуровнинг Омскга ташрифи ҳақида қуйидаги жумлалар ёзилган: «1847 йилда муфти Абдулла Мулла Ашуров Омскка Худоёрхоннинг Николай I га йўллаган мактубини олиб келди. Мактубда хонликда жамоат тартиби тикланганлиги, савдо йўллари қўриқланаётгани ва савдогарлар ўз моллари учун ташвиш тортмасликлари билдирилган эди. Унда турли хил мулоҳазалар ичида Раим истехкоми пайдо бўлишига қарши норозилик ҳам билдирилган эди. Элчининг ўзи ҳам шу масала юзасидан бир неча бор шикоят қилган эди.

Подшонинг Худоёрхонга йўллаган жавобида Қўқонда «кўнгилдагидек тартиб» ўрнатилганидан мамнуният изҳор этилганди. Бу жавобни тайёрлаган ташқи ишлар вазирлиги хонлик ҳуқуқлари асло бузилмаганлигини исботлашга ҳар-

акат қиларди. Қалъа Россия ҳудудида (Россия даштларида) тикланган ва «у ердаги тартибсизликларга барҳам бериш, тинчлик ҳамда осойишталик ўрнатиш ва бу билан карвонлар қатнови хавфсизлигини таъминлаш»га¹ мўлжалланган эди.

Бирок, бундай «дўстона» ишонтиришлар ўз аҳамиятини тобора йўқотиб борарди. Қўқон билан Россия манфаатлари тобора кўпроқ тўқнашиб турарди. Бу тўқнашувлар Қўқон хонлигидан шимолда жойлашган ҳудудларда айниқса кескинлашди»².

Афсуски, Қўқон хонлиги тарихи бўйича махсус тадқиқот ишларини олиб борган тарихчилар ўз асарларида муфти Абдулла мулла Ашуровнинг Омскга ташрифи ҳақида ҳеч нарса ёзмаганлар. Шу боис собиқ совет даврида ушбу элчилик ҳақидаги маълумот С. Соатовнинг ўқув қўлланмасига киритилганлигини, мустақиллик йилларда эса Р. Г. Мукминова раҳбарлигида ёзилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигига киритилганлигини ижобий ҳол деб баҳоласа бўлади.

Юлдашбой Мирзажонов элчилиги тарихи ҳам мустақиллик йиллари қисқа ёритилган. Масалан, Ҳ. Н. Бобобеков ўзининг илмий тақиқотларида 1853 йили Мирзажонов раҳбарлигида Қўқондан Россияга юборилган элчилик натижасиз тугаганлиги, бунинг асосий сабаб ва оқибатларини қисқа баён этган. «Қўқон тарихи» номли монографиясида эса бу ҳақда батафсилроқ ёзган. Муаллифнинг ёзишича, Мирзажонов ўша вақтгача карвонбоши бўлган ва бир неча бор Россияга қатнаган. Қўқон элчиси сифатида Омскга 1853 йил 17 июнда етиб келган. У императорга ёрлик ва совғалар, шу билан бирга Худоёрхоннинг Россия билан дўстлик муносабатларини сақлаш, қипчоқларнинг тор-мор этилиши, хонликда тинчлик ва осойишталик сақланиб келинаётганлиги ҳақида оғзаки баёнотини етказади.

¹ АВПР, фонд Главный архив, I-6, 1847, д. 1, л.л.7-9.

² Ўзбекистон тарихи. 7-синф ўқувчилари учун дарслик. – Т., 1994, – Б. 167–168.

Илмий тадқиқотларда ёзилишича, қўқонлик элчи хонликидаги ички вазиятни батафсил баён этган. Элчининг сўзларига кўра, қипчоқлар хонликини ўзбошимчалик, зўравонлик билан бошқарганлар ва фақат бир неча ой олдин хон уларнинг ҳукмронлигидан озод бўлгач, ўзининг бошқарувидаги тартибсизликлар иш тухтатиб, уларга қатъий барҳам бериш фикрида бўлган¹.

Дарҳақиқат, чор маъмуриятининг хатти-ҳаракати ҳам қипчоқларнинг қирғинини тезлатиш сабабларидан бири бўлган. Ибратнинг «Фарғона тарихи»га Ҳ. Н. Бобобеков «Тарихимизда қонли излар» номли сўзбоши ёзиб унда Россия вакили В. В. Вельяминов-Зернов махфий равишда собиқ мингбоши Мусулмонкул билан учрашганлиги, унинг ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи бўлганлигидан хабар топган ўзбек ва қирғиз феодаллари ўз жонини сақлаб қолиш мақсадида, илгарирок ҳаракат қилиб, қипчоқлардан қутулмоқчи бўлганликлари ва улар Худоёрхонни кўндириб, қипчоқлар қирғинини бошлаб юборганлиги ҳақида маълумотлар ёзилган. В. В. Вельяминов-Зернов билан Мусулмонкулнинг махфий учрашуви ҳақидаги маълумотни биринчи бўлиб Ҳ. Н. Бобобеков эълон қилди². Шундай қилиб, Россия маъмуриятининг Қўқон хонлигининг ички ишларига норасмий равишда аралашуви 20 мингга яқин қипчоқларнинг ўлимига сабаблардан бири бўлди.

«Ўзбекистон тарихи» номли 7—синф дарслигида ҳам ушбу элчилик ҳақида қисқа маълумот берилган³.

Мазкур монографиямизнинг биринчи бобида айтилганидек, Қўқон элчиси Россияга борганда, Россия генераллари Оқмачит қалъасини босиб олиш учун тайёргарлик кўришаётган эди. Қўқонлик элчилар уларнинг бу режаларини бузиб қўйиши мумкин эди. Шунинг учун элчиларни ватанларига қайтариб юбориш улар учун қулай ва зарур эди.

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон тарихи. – Т., 1996. – Б. 60.

² Мерос. – Т., 1992. – Б. 271.

³ Ўзбекистон тарихи. 7-синф учун дарслик. – Т., 1994. – Б. 169.

1994 ва 1996 йилларда 8-синф ўқувчилари учун нашр этилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигида генерал Перовскийнинг кўшини дипломатияни ҳам, дўстлик алоқаларини ҳам поймол қилиб, 1853 йили шиддат билан Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачитга ҳарбий юриш қилганлиги баён этилган. Дарсликда ёзилишича, у қалъани 1852 йилдаёқ олмоқчи булган, аммо мағлубиятга учраб, орқага қайтган. Бу сафар эса у қасос алами ва кўшимча куч билан қалъани қамал этиб жанглари бошлаб юборганлиги, Оқмачит қалъаси учун бўлган жанг оғир ва шиддатли ўтганлиги таъкидланган. Дарсликда баён этилишича қалъа химоячилари 20 кун мобайнида уни қахрамонона ҳимоя қилдилар. Босқинчилар 17 тўп ва 2500 га яқин кишилиқ жанговар отрядлари билан тинимсиз ҳужум қилиб турдилар. Замонавий армиянинг ҳужумини пилта милтик, қилич ва бошқа оддий қуроолар билан қуроолланган ватанпарварлардан иборат 400 ҳимоячи қалъани салкам бир ой мудофаа қилганлар. Шунингдек Оқмачит олинган кун, яъни 28 июлда фақат 74 мудофаачи асир олинганлиги, уларнинг жуда кўпчилиги оғир ярадор бўлиб, қуроол ушлашга мадори қолмаганлиги дарсликда айtilган. Қолган ватанпарварлар ҳалок бўлган эди. Шу билан бирга дарсликда босқинчилар қалъага асосий зарбани артиллерия билан берганлиги ва уни вайрон қилиб ташлаганлигини, замонавий қуроол-яроғ туфайли руслар кам талафот кўрганлиги ва шу туфайли улардан фақат 19 киши ўлиб, 66 солдат ва зобит ярадор бўлганлиги ҳақида маълумот берилган¹.

Ҳ. Зиёев ҳам уз тадқиқотларида XIX аср 50—йиллардаги Қўқон–Россия муносабатларига алоҳида эътибор берган. Масалан, унинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» номли монографиясидаги кайд килинган генерал Перовскийнинг Тошкент кушбегисига юборган хатидан

¹ Ўзбекистон тарихи. 8-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – Б. 44.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 104.

1853 йилдаги рус дипломатиясининг асл моҳиятини кўриш мумкин.²

Ҳ. Зиёев ўзининг юқорида айтилган асарида Россиянинг зўравонликка асосланган дипломатияси орқали Қўқон хонлигининг ҳудудларининг бир қисмини босиб олиб, «Сирдарё линияси»ни таъсис этганлигини ҳам баён этган.¹

Тошкент қушбегиси вазиятни яхшилаш мақсадида 1851 йили савдо йўлида қароқчилар борлиги ва уларни ушлаб муносиб жазо беришни, ўғирланган мато ва буюмларни эгаларига қайтариб беришларини талаб қилганлиги ҳақида Омск генерал-губернатори ҳузурига ўзининг элчилари орқали хат юборган эди.

Аммо бу талаблар қондирилганлиги ҳақида ҳозирча расмий ҳужжат топилгани йўқ. Фикримизча, Россия маъмурияти жавобсиз қолдирган, чунки чор ҳукумати Қўқон қалъаларига ҳужум қилишни режалаштираётган эдилар ва ўз қарамоғидаги қозоқ ва қирғизларни қўқонликларга қарши қайраб туришдан манфаатдор эди. Ҳақиқатда ҳам, рус қўшини зобитлари Қўқон хонлигининг қалъалари, шаҳар ва ўлкаларини босиб олишда қирғиз ва қозоқ йигитларидан амалда жуда ҳам усталик билан фойдаланишди.

Ўрта Осиё хонликларига ҳарбий-сиёсий тазйиқ ўтказиш ана шу воситалардан бири эди. В. А. Перовский бу тазйиқни уюштириш билан бевосита шуғулланди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, мустақиллик йилларда Юлдошбой Мирзажонов бошчилигидаги Россияга юборилмоқчи бўлган элчилик муваффақиятсиз тугаганлиги маълум даражада ёритилди. Биринчи бобда айтилганидек, бунинг асосий сабаби рус генералларининг Оқмачитга ҳарбий юришга жадаллик билан тайёргалик кўраётганлиги эди. Бу сафар ҳам қўқонликлар маънавий жиҳатдан россияликлар устидан юқори турганликларини яна бир бор намоён

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 106.

қилдилар. Ўзбекистонлик тарихчилар ушбу элчилик ҳақида ҳозирча махсус тадқиқот олиб боришгани йўқ.

Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланган тарихчиларимизнинг тадқиқотларида Жағатой Тўлагановнинг элчилиги ҳақида маълумотларни умуман топа олмадик. Ваҳоланки, бу элчилик ҳақида айрим ҳужжатлар Ўзбекистон Давлат марказий архивида сақланмоқда. Ушбу маълумотларга қараганда, 1856 йил 8 август куни Туркистон бегининг элчиси Жағатой Тўлаганов рус маъмурияти номига ва Сирдарё қирғиз (қозоқ) бошлиқлари Тоип Ямғурчим, Қулбой Бекмирза ва бошқалар номига ёзилган хатлар билан форт Перовскийга келади. Унга ҳамроҳ бўлиб битта хизматкор ва бир неча қўқонлик қирғиз (қозоқ)лар ҳамда 1855 йил июнь ойида қароқчилик билан асирга тушган руслар тасарруфидаги қирғиз (қозоқ)лар ҳам бор эди. Руслар номига ёзилган хатда иккала томонда тинчлик ўрнатиш, савдо алоқаларини тиклаш ва мустаҳкамлаш ҳамда қароқчиликка йўл қўймаслик илтимос қилинган. Мисол тариқасида хатда Россия тасарруфидаги қирғиз (қозоқ)лар қўқонлик савдогар Боймуҳаммад Толиббоевни талаб ўлдирганликлари ёзилган эди.

Ўша вақтда форт Перовскийда бўлган муҳандис генерал-майор Бюрно келган элчи ва унинг қўқонлик ҳамроҳларини жосусликда гумон қилиб (аниқроғи баҳона қилиб – В. И.) ҳибсга олишга буйруқ беради. Генерал-губернатор Бюрнога қўқонлик асирларни ватанларига юбориш ҳақида оғзаки кўрсатма беради. Аммо у яна баҳона топиб, уларни қўйиб юбормайди. Русларнинг бу элчиларни қўқонликлар томонида бўлган асирлар билан алмаштириш ниятлари ҳам бўлган. Бу ҳақда генерал-майор барон Фитенгоф 1856 йил 28 январь куни 167-рақамли расмий рухсатнома ҳам олади. Аммо бўлим бошлиғи Ситниковнинг 1857 йил август ойида ёзилган маълумотномасида қайд этилишича, қўқонлик элчилар озод этилмаган ва алмаштирилмаган¹.

¹ ЎЗР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 18-иш, – Б. 261–263.

1857 йил ноябрь ойида ёзилган расмий ҳужжатлардан маълум бўладики, қўқонлик асирлар август ойининг иккинчи ярмида озод қилиниб, ватанларига қўйиб юборилган².

Ушбу элчилик ҳақида бошқа маълумот йўқ. Лекин шунга қарамай, мавжуд манбалардан кўриниб турибдики, Қўқон хонлари ва уларнинг ишончли мансабдорлари Россия билан тинчлик ўрнатишга ва қонли тўқнашувларнинг олдини олишга интиланлар. Аммо уларнинг зобитлари эса, иложи борича, ҳаттоки император ҳукуматининг сиёсатига зид бўлса ҳам, қўқонликлар билан дўстликни мустаҳкамлашдан манфаатдор эмаслиги, Қўқон–Россия муносабатини юмшатишга йўл бермаганлиги яққол кўринади.

Совет даврида ушбу элчилик ҳақида маълумот бўлмаганлиги ёки қўқонлик элчиларнинг асирга олиниши совет мафкурасига тўғри келмаслигини эътиборга олиб тадқиқот ишлари олиб борилмаган бўлиши мумкин. Шунинг учун янги манбаларни қидириб тадқиқот ишларининг давом эттирилиши мақсадга мувофиқдир.

1856–1863 йиллардаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ҳақида маълумотлар Ҳ. Н. Бобобековнинг ва Ҳ. Зиёевнинг монографияларида ҳамда бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида қисқа эслаб ўтилган.

Собиқ совет даврида ва мустақиллик йилларида ёзилган асарларда бир хил архив ҳужжатларидан фойдаланилган. Шунинг учун биз ушбу бўлимда мисолларни қайтариб ўтирмадик.

Ҳ. Н. Бобобеков, Ҳ. Зиёев, Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов, Ҳ. Содиқов, П. Равшанов, Қ. Усмоновларнинг мустақиллик йилларда олиб борган илмий тадқиқотларида Қўқон–Россия муносабатлари кескинлашганлигини, рус қўшинларининг хонликнинг айрим ҳудудларини босиб олганлиги ва Маллахон Россияга ўз элчиларини жўнатишга ҳаракат қилганлиги ҳақида қисқа маълумот берганлар. Муаллифларнинг ўз асар-

² ЎЗР МДА, И-715-фонд, 1-рўйхат, 18-иш, – Б. 458–459.

ларида асосий манбалардан унумли фойдаланганликлари сезилиб туради¹.

Ҳ. Н. Бобобековнинг «Тарихимиздаги қонли излар» номли мақоласида Маллахон чор Россиясининг ҳарбий кучини яхши билганидан, масъулият ҳисси билан, ўз фуқароларига Россия чегараларини бузишни қатъий манъ этганлигини ва бунга риоя қилмаганларни ҳатто ўлимга маҳкум этилишини эълон қилганлигини, Россия билан дўстона муносабатларни имкон борича тиклашга интиланлигини, аммо рус қўшинлари Қўқон хонлигининг айрим қалъаларини босиб олиши ва уларни бузиб вайронага айлантирганлиги ҳақида қимматли маълумотлар ёзилган.¹ Ушбу маълумотлар архив ҳужжатлари билан тасдиқланмоқда.

Россия зўравонлик дипломатиясидаги тазйиқ сиёсатининг борган сари кучая боришини Ҳ. Зиёев ўзининг асарида куйидагича баён этган: «Рус ҳукумати Қўқон ва Бухоро хонликлари ўртасидаги душманлик ва урушларни ҳисобга олиб, уларни ўзаро муносабатини янада кескинлаштиришга ҳаракат қилган. Муҳаммад Тошкандийнинг кўрсатишича, Бухорога Петербургдан элчи келиб, Насруллохоннинг Қўқон билан урушдаги ютуғини табриклаган ва ҳукумат ёрлиғини топширган. Унда, жумладан, шундай ёзилган: «Агар Насруллохонга маъқул тушса, Перовский фортидаги аскарларимизнинг қипчоқ, қозоқ ва бошқа ўзбошимчаларни тинчитиб, Қўқондаги тахт учун курашларни бартараф қилишлари зарурдир. Шундан кейин Туркистон ва Тошкент билан Сирдарё бўйигача бўлган ерлар, Жиззахдан бошлаб Ўратепа, Хўжанд, Қўқон, Марғилон, Андижон ва Қашғар чегарасигача чўзилган ерлар

¹ Бабабеков Ҳ. Н. Народные движения... Док. дисс. – С. 100–101; Қўқон тарихи, – Б. 34; Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи... – Б. 109–111; Содиқов Ҳ. ва б. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1 китоб. – Б. 59; Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Туркистон Русийё босқини даврида. Андижон, 1995; Содиқов Ҳ., Шамсутдинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. Туркистонда чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., 2000.

¹ Мерос. – Т., 1991. – Б. 271–272.

Сиз ҳазрати олийларнинг қўлида бўлиб, ҳукмронлик қилишингизни истаймиз».

Бу таклифдан ниҳоятда мамнун ва шод бўлган Бухоро амири рус элчиларига розилигини изҳор этган. Шундан кейин, – деб ёзади муааррих, – рус ҳукумати рус ҳарбий бошлиқларига Туркистон шаҳрини босиб олишни буюрган.»¹ Бу ерда, бизнингча бир оз чалкашлик борга ўхшайди. Чунки Туркистонни Россия қўшинлари 1864 йили босиб олган. Амир Насрулло эса 1861 йили вафот этган. Демак, Бухоро амири Насруллонинг розилигини Туркистон шаҳрини босиб олиниши билан боғлаб бўлмайди. 1861–1864 йиллар оралиғида кўплаб воқеалар содир бўлган.

Мустақиллик йилларида Ҳ. Зиёев ва Ҳ. Н. Бобобековлар ушбу даврдаги Россия–Қўқон муносабатларини архив манбаларга асосланган ҳолда тўғри баҳолашган. Уларнинг тадқиқотларига қараганда, Россия ҳукумати Қўқон хонлиги ҳудудининг бир қисмини босиб олиш сиёсатини давом эттириб, Маллахоннинг Россия билан дўстона муносабатда бўлишига интилишига қарамасдан, бир неча қалъаларини босиб олади. Умуман олганда Маллахон давридаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари масаласи мустақиллик йилларидаги тадқиқотлар собиқ шўролар даврида яратилган асарлардаги хулосалар деярли бир хилдир. Чунки муаллифлар архив ҳужжатлардан тўғри ва объектив фойдаланиб ўзларининг ҳолисона хулосаларини баён эта олганлар.

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. 117–118 б.б.; Тарихи жадидаи Тошканд, – Б. 442.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРЛИГИ ТАЪССИС ЭТИЛИШИ АРАФАСИДА СИЁСИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ АДАБИЁТЛАРДА ЁРИТИЛИШИ

Монографиямизнинг биринчи бобида қайд этилганидек, Қўқон хонлигининг Россия қўшинлари томонидан босиб олиниши жараёнидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари ҳарбий юришлар, шафқатсиз жанглар билан чамбарчас боғланиб кетган. Мустақиллик йилларда бу масалага катта эътибор берилган.

Ҳ. Н. Бобобековнинг «Тарихимиздаги қонли излар» номли мақоласида рус қумондонлиги Қўқон хонлигидаги ички оғир вазиятдан фойдаланиб, 1864 йилда Туркистон ва Чимкентни, 1865 йили эса генерал Черняев қўмондонлигида Тошкент остоналарига яқинлашиб келиб, Ниёзбекни ва Тошкентни босиб олганлиги ҳақида маълумотлар ёзилган¹.

Чор Россияси ўзининг дипломатиясини шундай ташкил қилдики, улар Қўқон хонлиги шаҳар, қалъа ва ҳудудини жанглар билан босиб олишни фақат ғалаба деб кўрсатар эди. Мағлубиятлар ҳақида расмий ҳужжатларда деярли ҳеч нарса ёзилмас эди. Шунинг учун ҳам рус тилида ёзилган манбаларда бундай маълумотлар камдан кам учрайди. Чор қўшинларининг мағлубияти ҳақида айрим маълумотлар маҳаллий қўлёзма китобларида бўлган, бироқ бундай мисолларни собиқ совет даврида ишлатиш ман этиларди.

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Тарихимиздаги қонли излар (Тўплам). – Т., Мерос, 1991, – Б. 271–272.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг тарихчи олимларимиз маҳаллий кўлёзма китоблардан бемалол фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар. Шунинг учун бу йиллардаги Кўқон-Россия муносабатларига оид тадқиқотларда кўлёзма китоблардан ҳам фойдаланилганлиги яққол кўзга ташланади. Бунга мисол тариқасида Ҳ. Н. Бобобековнинг «Кўқон тарихи», Ҳ. Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш», Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов, П. Равшанов ва Қ. Усмоновлар томонидан тузилган «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб» ларни кўрсатиш мумкин.

Юқорида номланган тадқиқотларга қараганда, 1862 йил май ойида чор Россия қўшинлари Оксув, Пиштепа ва Чолдевор қалъаларини босиб олади. 1863 йил май ойида эса Туркистон шаҳри томон қўшин йўлга чиқиб, 8 июнда эса Чўлок қўрғонини босиб олди.

Асарларда чор Россияси генераллари ўз стратегияларини амалга ошириш учун, турли дипломатик баҳоналар ўйлаб чиқишар эди. Айрим ҳолларда эса ҳеч қандай сабаб ва баҳонасиз Кўқон хонлигининг қалъа ва шаҳарларини босиб олганликлари, кўқонликларнинг уларга қарши мардонавор жанг қилганлиги, лекин замонавий қурооллар билан таъминланган рус қўшинлари кучли бўлганлиги сабабли кўқонликларнинг мағлубиятга учраши ҳақида батафсил ёритилган.

8-синф ўқувчилари учун 1994, 1996 йилларда нашр этилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигида чор Россияси қўшинлари томонидан Туркистон ва Чимкентни босиб олиниши ҳақида архив манбалар ва шоир Камина томонидан ёзилган кўлёзма китобдан фойдаланган ҳолда кенг маълумотлар берилган. Шоир Камина ўзи гувоҳ бўлган воқеаларни қаттиқ изтироб билан баён этган, яъни «урушнинг даҳшати, босқинчиларнинг шафқатсизлигидан ҳар бир чимкентлик қиёматгача айтар дод»¹, каби парчалар дарсликка киритилган. Бундай ми-

¹ Ўзбекистон тарихи. 8-синф ўқувчилари учун дарслик. – Т., 1996. – Б. 58.

соллар совет даврида чоп этилган бирорта дарсликда учрамайди.

Ҳ. Зиёев ўз асарида шу пайтгача ёритилмаган воқеалар, жумладан, 1864 йил 14 июлда қўқонликларнинг душман қўшини устидан катта ғалаба қозонган жанг ва ундан кейин Северцов бошчилигида юборилган элчилик ҳақида маълумотлар берган. Унинг ёзишича ватан ҳимоячиларининг ғалабасидан сўнг душман томонидан Алимкул (Алиқули) ҳузурига Северцов элчи бўлиб келган ва Алимкул ундан Авлиёта ва Туркистоннинг Қўқон хонлигига қайтарилишини талаб қилган. Яна муаллиф ушбу элчи ҳақида бирмунча тўлароқ маълумот Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий асарида мавжудлигини баён этади.¹

Ҳ. Зиёев ўзининг китобида Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ушбу элчилик ҳақидаги маълумотидан парча келтирган.² Муаллиф ўша асарга асосланиб Алимкул тошкентлик Юнусхон шиғавулга сардорлар, қабила бошлиқлари ва бошқа нуфўзли кишиларни тўплашни буюрганлиги, ундан кейин рус элчиси билан тинчлик сулҳини тузиш масаласи бўйича муҳокама ўтказганлиги ва бир гуруҳ кишилар сулҳ тузишни ёқлаганликлари, бошқалари эса, яъни тошкентликлар уни кўзбўямачилик ва алдаш учун қилинаётганлигини айтиб, чор аскарларининг орқага дарҳол қайтишларини талаб этишни сўраганликларини баён этган. Дарҳақиқат, бу фикрни иккала томондан қувватлаганлиги ва элчилар Туркистонга қайтганларини ёзади.³

Юқоридаги маълумотлар «Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» номли асарда ҳам Мулло Юнусжон Муншийнинг «Амири лашкар Алимкул тарихи» номли китобдаги мисолларга асосланган ҳолда келтирилган.

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 135.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 134.

³ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 134.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, совет даврида маҳаллий муаллифларнинг кўлёзма асарларидан фойдаланилмаганлиги сабабли тарихий воқеалар бир томонлама ёритилиб, маҳаллий ватанпарварлар босқинчилар қўшинлари олдида кўрқоқ ва ожиз қилиб тасвирланар эди. Мустақиллик даврида тарихий кўлёмалардан ҳам фойдалана бошланганлиги катта тарихий ва маънавий аҳамиятга эгадир. Шунинг учун Кўкон–Россия дипломатик муносабатларини тадқиқот этишда шундай тарихий ёзма ёдгорликлардан кенг фойдаланиш замон талабидир.

Маълумки, 1864 йил сентябрь ойининг бошларида энг даҳшатли жанглардан бири Чимкент остоналарида бошланиб кетди. Туркистон томонидан қилинган хужумга генерал Черняевнинг ўзи, Авлиёота томонидан қилинган хужумга эса подполковник Лерхе бошчилик қилди. Шаҳар узоқ вақт аёвсиз тўпга тутилди. Чимкент вайронага айлантирилгач, босқинчилар хужумга ўтдилар. Аёвсиз қирғинлар билан Чимкент шаҳри 22 сентябрь куни душман қўшинлари томонидан забт этилди. Энди навбат Тошкентга келган эди.

Тошкентнинг босиб олинishi ҳақида 1994, 1996 йилларда 8-синф ўқувчилари учун нашр этилган «Ўзбекистон тарихи» дарслигида махсус боб ажратилиб воқеалар батафсил ёритилган. Бунда муҳолиф генераллар дипломатияни оёқости қилиб ўзбошимчалик билан Тошкентни жанг билан забт этганлигини баён қилиш билан бирга генерал Черняевнинг сохта аҳднома тузганлиги ҳам ишонарли тасвирланган¹.

Тошкентнинг Россия қўшинлари томонидан босиб олинishi ҳақида тадқиқотлар кўп. Масалан, Туркистон, Чимкент ва Тошкентнинг Чор Россия қўшинлари томонидан босиб олинishi ҳақида батафсилроқ маълумотлар Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Каримов ва Р. Шамсутдинов, Ҳ. Зиёев, Ҳ. Содиков, П.Равшанов ва Қ. Усмоновлар томонидан ёзилган ва юқорида номлари ай-

¹ Ўзбекистон тарихи. – Т., 1994. – Б. 47–52; 1996. – Б. 59–65.

тилган монографияларда ҳамда бошқа китоб, мақолаларда ёритилган.

Қўқон—Россия дипломатияси ҳақида сўз борганда шуни ҳам эсда тутиш лозимки, кўп ҳолларда чегарада турган генераллар Санкт—Петербургдаги раҳбарларининг кўрсатмалари ва дипломатияни менсимасдан ўзбилармонча иш қилар эдилар. Бунга Тошкент шахрининг босиб олиниши Россия расмий дипломатиясининг таназзулига ёрқин мисол бўла олади.

Масалан, «Тошкент энциклопедияси»да чоп этилган «Тошкентнинг босиб олиниши (1865)» номли мақолада Тошкент шахрини рус генерали Черняев қўмондонлигидаги чор қўшинлари томонидан босиб олиниши батафсил ёритилган. Ушбу мақолада Россия ҳукуматининг Тошкентни босиб олишга расман рухсат бермаганлигига қарамай, 1864 йил 27 сентябрда генерал Черняев бошчилигидаги рус қўшинлари Тошкентни эгаллаш учун Чимкентдан йўлга чиққанлиги ва шаҳарни қамал қилиб тўплардан ўққа тутганлиги ёзилган. Ушбу мақолада Тошкент қамали ҳақида Қўқонга хабар берилгач, Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Мулло Алимқул мингбоши тезда кўп минг кишилиқ қўшин тўплаб Тошкентга етиб келганлиги ва Черняев қўшинларини Чимкентга чекинишга мажбур қилганлиги ҳақида сўз боради.

Ушбу мақолада 1865 йил 27 апрелда генерал Черняев яна Тошкент томон йўлга чиқиб Чирчиқ дарёси ёнида Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллаганлиги, сўнгра 7 майда Тошкентга яқинлашиб келиши, бу ерга Қўқондан Мулло Аликули қўшини билан етиб келиши ва босқинчилар билан жанглар бошланганлиги ҳамда жангда Алимқул шахсан ўзи катта мардлик ва жасоратлар кўрсатганлиги ишонарли қилиб баён этилган.

9 май куни эрталаб Шўртепада Тошкент ҳимоячилари душманга қарши хужумни бошлаб юборадилар. Жанг дахшатли тус олиб, ҳар икки тарафдан кўплаб қурбонлар ва ярадорлар бўлган. Шулар қатори Мулло Алимқул оғир ярадор

бўлиб Тошкентда вафот этади ва 1865 йил 10 майда Шайхонтохур қабристонига дафн этилади. Мақоланинг давомида ёзилишича, сардорсиз қолган ҳимоячилар ўртасида парокандалик ва ваҳима бошланади. Генерал Черняев фурсатни бой бермаслик учун Тошкентни қамал қилиб, Бухоро амирининг бетараф бўлишини истаб, муғомбирлик билан дипломатияни ишлатиб, унга хат йўллайди. Унда Черняев ўзини амирга хайрихоҳ қилиб кўрсатади, агар зарур бўлса унга ёрдам беришга тайёр эканлигини айтиб, Қўқон тахтига Худоёрхонни ўтқозишни таклиф қилади. Бу хатни олган Бухоро амири Тошкентни босқинчилардан ҳимоя қилиш учун ёрдам беришга журъат этмайди ва Худоёрхонни Қўқон тахтига ўтқозишга кўмаклашишга ҳаракат қилади. Черняев Тошкентни яккалаб қўйишга эришади¹.

Ш. Юсупов «Худоёрхон ва Фурқат» номли тарихий-бадиий рисоласида «1865 йил июн ойи бошларида Алимқули Тошкентни рус босқинчиларидан ҳимоя қилиш чоғида ўз ҳамюртлари томонидан хоинона ўлдирилиб, тез орада шаҳар душманга таслим бўлади, хонлик қўлидан абадий кетади. Бу ҳол Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида узоқ вақтлардан бери давом этаётган низо ва душманлик кайфиятларини янада аланглатиб юборди. Фурсатдан фойдаланган амир Музаффар Алимқулидек қудратли ҳимоячисидан ажраб тахти лиқиллаб қолган Султон Саидхон билан Бухорода пайт пойлаб ётган Худоёрхоннинг ўринларини алмаштириш ниятини осонгина амалга оширади. Худоёрхонни олиб келиб Қўқон тахтига ўтқозади. Султон Саидхонни эса Худоёрхон ўрнига Бухорога жўнатади. Бу воқеа Тошкент руслар томонидан босиб олингач, орадан бир неча ҳафта ўтар — ўтмас амалга оширилди»², деб таъкидлайди. Бу билан Ш. Юсупов генерал Черняевнинг Бухоро амирига Худоёрхонни тахтга ўтқозишни таклиф қилинганлигини рад этади.

¹ Тошкент. Энциклопедия. — Т., 1992, — Б. 321–322.

² Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. — Т., 1995. — Б. 9.

Бизнинг фикримизча Тошкент энциклопедиясида воқеа тўғри баён этилган. Алимқулни ҳам «ўз ҳамюртлари томонидан хоинона ўлдирилган» эмас, душман томонидан тўпдан отилган ўқ парчаси уни оғир ярадор этади ва ҳалок қилади.

«Тошкент» энциклопедиясидаги мақолада 1865 йил 6 июндан 7 июнга ўтар кечаси Черняев Тошкентга ҳужум қилишга бир неча марта уриниб кўрганлиги, шаҳарда ваҳима кучайиб, бундан фойдаланган генерал Черняев аскарлари 14 июнда шаҳарга бостириб кирганлиги айтилган. Мақолада ҳужум тонг шаҳарда Қўқон дарвозаси ёнида тўплардан ўқ отиб бошланиши ва айнаи вақтда душмanning асосий кучлари Камолон дарвозасидан кириб борганлиги баён этилган. Мақоланинг охирида 17 июнда эрталаб тошкентликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлганлиги баён этилиб, подшо Россияси қўшинлари Тошкент шаҳрини босиб олиб, шаҳарда ва унинг атрофида рус давлати ҳукмронлигини ўрнатганлиги, лекин генерал Черняев подшо ҳукуматининг рухсатсиз ўзбошимчалик билан Тошкентга юриш бошлаганлиги туфайли унинг ўзбошимчалиги оқ подшо аъёнларининг нафсониятига тегиб норозилик туғдирганлиги қайд этилади.

Тошкентнинг қўққисдан босиб олиниши халқаро матбуотда шовқин-сурон кўтарилишига ва рус ҳукуматига нисбатан Европада норозиликнинг кучайишига олиб келади. Бу айниқса Россия — Англия дипломатиясига салбий таъсир этади. Шу сабабдан генерал Черняев ўз босқинчилигини оқлаш мақсадида гўё Тошкент ихтиёрий равишда Россия қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида шаҳар аъёнлари номидан қалбаки ҳужжат уюштиради. Бу «ҳужжат»да тошкентликлар шаҳар мудофааси учун бўлган қаттиқ жанглар ва берилган қурбонларни тамоман инкор этиб, «ихтиёрий» равишда Черняев аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди, дейилади мақолада¹.

¹ Тошкент. Энциклопедия. — Т. — 1992. — Б. 322–323.

«Турон тарихи» мажмуасида чоп этилган «Тарихнинг аччиқ ҳақиқатлари» номли мақолада Камолон дарвозасини очиб беришда босқинчи генерал Черняев хизматида бўлган қирғиз Шабдон Жонтоев ўз йигитлари билан уларга ёрдам берганлиги баён этилган.¹

Ш. Каримов ва Р. Шамсутдиновларнинг «Туркистон Русиё босқини даврида» номли китобида ушбу хат Черняев томонидан қалбаки тузилганлиги ва унга дипломатияни ишлатиб, имзо қўйдирмоқчи бўлганини таъкидлаб, тарихчи Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарига асосланган ҳолда қуйидаги матн келтирилган: «Неча замонлар ва йиллардан бери Тошкентда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб, фуқароларга кўп жабр-зулм ўтказган.

Улар закот, хирожларини шариат асосида олмасдан, ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб, фитначи ва иғвогарлар сўзига амал қилганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб, улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб, уларга шаҳарни топширдик».²

Муаллифлар ушбу қалбаки хатга тошкентлик ватанпарварларнинг билдирган эътирозидан генерал Черняевнинг ғазабланганлиги ҳақида ҳам маълумот берганлар.

Ушбу қалбаки аҳдномани тузиш жараёнини Ҳ. Зиёев ўзининг монографиясида Ш. Каримов ва Р. Шамсутдинов каби матнни келтирган ва ўзининг фикр-мулоҳазаларини билдир-

¹ Турон тарихи. – Т., 1993. – Б. 14–17.

² Каримов Ш. ва Шамсутдинов Р. Туркистон русиё босқини даврида. Андижон: 1995. – Б. 22.

ган. Бу маълумотларни Ҳ. Зиёев ҳам воқеанинг жонли гувоҳи Муҳаммад Солиҳ Тошқандийнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» номли қўлёзма китобига асосланган ҳолда баён этган. Буларга кўра, аҳднома беш нусхада тузилиб, бири генерал Черняевга топширилган, қолган тўрттаси Шайхонтахур, Бешёғоч, Кўкча ва Себзор даҳалари вакилларига топширилган. Аҳднома нусхаларига шаҳарнинг атоқли кишиларининг мухрлари босилиб, имзо чекилган. Шунингдек, генерал Черняев ҳам ўз имзосини қўйди. Шу аснода Муҳаммад Солиҳ додхоҳ Черняевнинг имзоси мухрсиз қўйилганлигига эътиборни жалб қилиб: «Мухр босилмаган аҳднома ҳақиқий ҳисобланмайди», – деган. Аммо генерал Черняев мухрсиз имзо чекиш Россияда расм бўлиб, қонуний ҳисобланишини айтган. Муҳаммад Солиҳ Тошқандий ўрнидан туриб ўтган замонларда ҳам васиқалар ва аҳдномалар мухрсиз имзо чекилганлигини маълум қилган. Шундан кейин Муҳаммад Солиҳ додхоҳ индамай адаши Муҳаммад Солиҳ Тошқандийни ўз ҳузурига чақириб: «Бу аҳдномани бошдан-оёқ ўқиб беринг», – деган. У буни эшитгандан кейин: «Аҳдномани сен диққат билан ўқиб хотирангизда сақлангким, биз дунёдан ўтгандан кейин, балким, сизларга керак бўлиб қолиши мумкин», – деб гапирган.¹

Ҳ. Зиёев асарида аҳдноманинг мазмунини келтиради: «Оқ подшо ва унинг вакили генерал Искандар (Александр – Ҳ. 3.) Черняевнинг фармони бўйича Тошкент аҳолисига шуни маълум қиламизки, ... Тошкентдаги барча бой ва камбағал табакалар юқорида шарҳланганларни сўзсиз бажаришлари шартдир. Шаҳардаги уйлар, боғлар, яйловлар, сув тегирмонлари ўз эгалари ихтиёрида қолдирилади.

Рус солдатлари аҳолидан ҳеч нарса олмайдилар. Туб аҳолидан аскарлик хизматига кишилар олинмайди. Ҳарбий кишилар бирорта хонадонга қўйилмайди. Оқ подшоҳ бизга катта ғамхўрлик кўрсатди, шунинг учун биз унинг соғлигини худодан сўраб дуо қилишимиз керак.

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 179–180.

Агар бирор кимса бир кишини ўлдирса ёки савдогарлар молини таласа, у вақтда айбдорлар рус қонунлари асосида жавобгарликка тортилади. Агар бир одам ўзини ўзи ўлдирса, у вақтда унинг мол-мулки меросхўрига берилади ва ҳеч нарса олинмайди.

Мен, губернатор Искандар Черняев, сизларни бу йилги солиқлардан озод қиламан, кейингиси Буюк Оқ подшоҳимиз хоҳишлари бўйича белгиланади. Ўйлайманки, сизларга бундан ҳам зиёд ғамхўрлик қилинади»¹.

Бу ерда воқеанинг иштирокчиси Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг маълумотларини солиштириш учун келтирамиз. Тошкентга “Русия қўшини киришидан олдин, хижрий 1281 йили зу-л-ҳижжа ойининг 27-сида (милодий 1865 йили 23 май) Тошкент катталари машваратга жам бўлиб, Бухоро тобелигига кирмоқчи бўлдилар. Аммо улар яна икки гуруҳга бўлиниб кетдилар. Бир тоифа тарафдорлари Маллахоннинг ўғлини (Султон Саидхон) хонлик тахтига қўтарадилар. Аммо иккинчи гуруҳ бошлиғи Мулло Солихбек русларга хат юбориб, уларга шаҳар дарвозаларини очиб беришга ваъда берадилар. Қўқон лашкари чиқиб кетганидан сўнг Русия билан сулҳ тузилди. Алқисса, шаҳарнинг ҳамма аҳолиси тил бириктириб иттифок туздилар. Мулло Солихбек ҳам бу маънога тан берди. Вилоятнинг катталари ва оқсоқоллари уруснинг улуғларидан бўлмиш генерал деган хузурига бирлашиб бордилар. Улар сулҳ эшикларини очиб, мазкур шартларни муҳокама қилдилар. Ҳаммаси қабул бўлди ва генерал ўз тилидан ёзма битим ёзиб берди. Урусиянинг ҳамма катталари ўша аҳдномага қўл қўйиб имзо чекдилар. Раислар бу мактубни шаҳарга олиб бориб, катта йўлларда аҳоли ва фуқарога ўқиб бердилар.

Биринчи шарт мулки (урусия) ҳеч қачон мусулмонларнинг дини ва шарият ишларига дахл қилиб, тааруз қилмайди ва шариятга зарар етказиб, уни оёқости қиладиган ишни ҳам

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 179–181.

қилмайди. Мусулмонларни ўз ҳолларига қолдиришлари керак.

– Мусулмонлар уйларига ижоатсиз ва рухсатсиз уруслар ҳамда саллотлар киришлари мумкин эмас

– Ҳеч қачон ҳоҳ бир йил, ҳоҳ йигирма йил ҳоҳ юз йил ўтмасин мусулмонлардан саллот (аскар) олмасин

– Вашқалари бор, сотиб олган ёки оталаридан мерос қолган мусулмон ерларидан ва шунга ўхшаган ерлардан хирож ва таноб (пули)дан ташқари талаб қилмасин ва шаҳардан узоқда жойлашган ва ҳали олди-сотди жараёнига кирмаган ерлардан фақат умр олиб, ундан зиёдасини талаб қилмасин

– Бозордан тарозу ва миршаблар учун, қўй бозоридан, туя, от ва мол ва шунга ўхшаганлардан олдинги Қўқон ҳукумати золимларга оладиган ва закотдан ташқари нарса талаб қилмасин ва бир фулус (ортиқча) олмасин

– Нимаики Муҳаммад (с.а.в) шариати шарифлари фуқароси зиммасига қўймаган бўлса уни мусулмонлардан талаб қилмасин”¹.

Ҳ. Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» номли монографиясида ёзилишича, Тошкентнинг Россия томонидан забт этилганлиги «жаҳонда, айниқса, Англия ва Туркияда норозилик ҳамда шов-шув кўтарилишига олиб келди»². Бу вазиятни юмшатиш мақсадида генерал Черняев Тошкентни ихтиёрий равишда унинг қўшинларига бўйсунгандай қилиб кўрсатиш учун шаҳар катталарини тўплаб, аҳоли номидан юқоридаги хатни тайёрлашни буюрган экан. Ушбу хатга қўшилмаган бир гуруҳ ватанпарварларни генерал Черняевнинг буйруғига биноан ҳибсга олиб қамашди. Сўнгра генерал Черняев аҳдномани Абусаид ва Ходихўжа исмли савдогарларга бериб, Санкт-Петербургга подшога олиб боришни буюради. Бу аҳдномани ўз босқинчилигини яшириш ва жаҳон матбуотида Тошкентнинг Россия томонидан босиб

¹ Қар.: Воҳидов Ш. Кўрсатилган асар. – Б. 176–177.

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 183.

олинганлиги ҳақида хабарларни бартараф қилиш мақсадида чет эл мамлакатларига тарқатади. Чунончи, Туркиядаги Россия элчихонаси аҳднома нусхаларини кўпайтириб Истамбул кўчалари, бозорлари ва дўконларига ёпиштириб қўяди¹.

Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентни босиб олгандан сўнг аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб кўрсатувчи қалбаки ҳужжатни тузишга эришади.

«Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» номли китобда ҳам ушбу хатлар Ҳ. Зиёевнинг асарига асосланган ҳолда тўлиқ кўчириб, мисол тариқасида келтирилган.

Кўқон хонлигининг шимолий ҳудудларини ва Тошкентни Россия қўшинлари босиб олиши ҳақидаги маълумотлар «Ўзбекистон халқлари тарихи» номли икки жилдлик китобнинг иккинчи жилдида ҳам баён этилган². Аммо бу маълумотлар қайси манбаларга асосланиб ёзилганлиги «иқтибосларда» кўрсатилмаган.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Воҳидов, Ш. Каримов ва Р. Шамсутдиновлар ушбу воқеани деярли бир хил талқин этишган.

Ушбу даврга оид маълумотлар Ш. Юсуповнинг «Худоёрхон ва Фурқат» номли рисоласида ҳам мавжуд. Муаллифнинг фикрича «Тошкентни босиб олиб, Туркистон генерал губернаторлигини тузиш билан ҳам нафси тийилмаган император ҳукумати Ўрта Осиёдаги уч хонликнинг ҳаммасини ўз комига тортишнинг шум режаларини туза бошлади. Бу режалар ҳийла-найрангдан ташқар зўравонликка ҳам асосланган эди. Хонликларга тегишли ҳудудларни ҳали у, ҳали бу ёлғон баҳоналар билан босиб олиб, мустамлакачилар дастлабки уч вилоят губернаторлиги сонини бештага етказдилар».³

¹ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 183–185.

² Бобобхўжаев М. Ижодий гуруҳ раҳбари Б. А. Ахмедов, Б. А. Разина, К. О. Оқилов, Ф. Исҳоқов, Ғуломов Ҳ. . Ўзбекистон халқлари тарихи. – Т., 1993. – Б. 98–104.

³ Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Т., 1995. –Б. 10.

Ҳ. Зиёевнинг юқорида айтилган монографиясининг Қўқон — Россия дипломатиясига оид махсус «Қўқон хонлиги билан Туркистон вилояти ҳарбий губернаторлиги ўртасидаги муносабатлар» қисми диққатга сазавордир. Бу қисмда муаллиф 1866 йилда Худоёрхоннинг Туркистон област ҳарбий губернаторига ёзган хатларини мисол сифатида келтириб, уларни шарҳлаган. Шунингдек, у ерда генерал Романовский томонидан мамнуният билан қабул қилинганлиги ва унинг жавоб хатида «Рус қуролининг янги ғалабаси» билан табриклагани учун Худоёрхонга миннатдорчилик билдирганлиги ҳамда унга Тошкент атрофида русларга қарши курашган Рустамбекка, Эшбўтага ва бошқа ватанпарварларга бошпана бермаганлиги учун ташаққурини изҳор этганлиги баён қилинган. Хатда Россия кўшинларининг Хўжанддан нарига ўтмаслиги ва Худоёрхоннинг дўстона муносабатини императорга билдиришини маълум қилганлиги ҳамда айни бир пайтда императорнинг гўё «уруш қилдирмаслиги», доимо тинч ва осойишталикка интилганлиги таъкидланган.¹

Ҳ. Зиёевнинг монографиясидаги маълумотларга қараганда, Худоёрхон 1866 йил 4 июнда яна Романовскийга хат ёзиб, ўзаро савдо алоқалари тартибларини белгилаш масаласини кўтаради. Бунда Қўқон хонлигида савдода молларнинг қирқдан бир қисми ҳажмида бож олиниши маълум қилиниб, Россия қайси тарзда бу ишни амалга ошириши хусусидаги ахборотни элчи орқали маълум этиш сўралди.

Романовский хонга ёзган жавобида савдо алоқаларига доир масалалар император томонидан ҳал қилинишини билдирди. Аммо унгача Қўқон савдогарларига Тошкент ва Хўжандда молларнинг қирқдан бир қисми микдорида бож тўлашлари жорий этилганлиги билдирилди. Романовский қўқонликларга Россияга қарашли ерларда, русларга Қўқонда савдо консулликларининг очилишини ҳамда уларга Оренбург, Нижний Новгород, Москва ва Петербургда бемалол савдо қилиш им-

¹ Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ... — Б. 203.

кон берилишини сўраб императорга мурожаат этажагини ҳам айтган.²

Маълумки, 1866 йил август ойида Россия Императорининг Тошкентнинг Россия тобелигига олинганлиги ҳақида расмий фармон эълон қилинади. 1867 йилда эса Сирдарё ва Еттисув вилоятларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб, генерал К. П. фон-Кауфман I генерал-губернатор этиб тайинланади. Унга жуда катта ҳуқуқлар берилиб, уни «ярим подшо» даражасигача кўтаришади. Қўқон–Россия дипломатиясида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлди. Энди, деярли барча масалалар Россиянинг пойтахти Санкт-Петербургда эмас, балки Туркистон генерал-губернаторлигининг марказида - Тошкентда ҳал қилинадиган бўлди.

Ҳ. Н. Бобобековнинг «Тарихимиздаги қонли излар» номли мақоласида 1867 йили Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этилганлиги, бошлиқ этиб генерал-адъютант фон К. П. Кауфман тайинланганлиги, унинг ташқи сиёсати уч мустақил ўзбек давлатларини ўзаро бирлашишга йўл қўймасдан, хонликларни вассаллик даражасида – тобеликда ушлаб туриш эканлигини таъкидланган. Шунингдек Қўқон хонлигининг кўп ерлари босиб олинганлиги туфайли уларни расмий қонунлаштириб олиш, рус савдогарларига кенг имкониятлар яратиб бериш учун Россия ҳукумати хон билан шартнома тузишга интилган. Шу мақсадда полковник Шауфус раҳбарлигида элчилар жўнатилиб, Кауфман имзо чеккан шартномага Худоёрхон 1868 йил 13 февралда ўз муҳрини босган. Бу шартномага кўра, рус савдогарлари учун Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқларда ўз карвонсаройига эга бўлиш, савдо вакиллари тайинлаш ҳуқуқи берилади, Қўқон савдогарлари эса фақат Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфидаги шаҳар ва қишлоқлардагина, яъни ўз Ватани тупроғида шундай ҳуқуққа эгалиги, рус савдогарлари мусулмон савдогарлари билан тенг закот тўлаши баён этилган. Бундан ташқари 1868

² Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 203–204.

йилги шартномага кўра, Қўқон хони Россиянинг вассалига тенглашиб қолиб, у Россиядан бошқа мамлакатлар билан сиёсий алоқаларини Туркистон генерал-губернатори билан келишган ҳолда амалга ошириши шартлиги ҳақида маълумотлар берилган¹.

«Ўзбекистон тарихи ва маданияти» номли маърузалар тўпламида ва «Ўзбекистон халқлари тарихи» номли икки жилдлик китобнинг иккинчи жилдида ҳам ушбу шартнома ҳақида қисқа маълумот берилган².

А. Р. Отажанов томонидан тузилган ўқув қўлланмасида 1868 йили К. П. Кауфман Қўқон хони Худоёр билан битим тузди ва бунга мувофиқ Қўқон хони руслар томонидан босиб олинган шаҳарлардан воз кечиб, рус савдогарларига имтиёзлар берди» деб ёзади³.

Ш. Юсупов рисоласида эса 1868 йил 29 январда Тошкентдан Қўқонга жўнатилган бир мактубдан тинчлик ўрнатилиши ҳақидаги парча келтирилган, бироқ бу ваъдалар унутиганини таъкидлайди.

1868 йилги шартнома ҳақида нисбатан тўлиқроқ маълумот Ҳ. Н. Бобобековнинг «Қўқон тарихи» номли монографиясида берилган. Муаллиф ушбу асарида 1868 йили Туркистон генерал-губернатори Қўқон хонлиги билан савдо битими тузганлиги, шунга кўра рус савдогарлари кўплаб имтиёзларга эга бўлиб, Қўқон хонлигидаги барча шаҳар ва қишлоқлар уларга очик ҳисобланганлиги ва истаган жойларда ўзларига омборхоналар, карвонсаройлар қуриш ҳуқуқи берилиб, савдо-сотик тўғри бўлаётганлигини назорат қилиш учун рус савдогарларига ўзларининг агентларини истаган шаҳарга юбориш ҳуқуқи берилганлиги баён этилган. Муаллифнинг таъкидлашича

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Тарихимиздаги қонли излар. Қаранг: Мерос. – Т., 1991. – Б. 272.

² Ўзбекистон тарихи ва маданияти. – Т., – 1992. – Б. 117; Ўзбекистон халқлари тарихи. 2-жилд. – Т., – 1993. – Б. 131.

³ Атаджанов А. Р. Краткий курс лекций по истории народов Узбекистана. – Т., – 1996. – С. 82–83.

уларнинг кўпчилиги Россия разведкасининг жосуслари бўлган экан. Масалан, Қўқонда кўп йиллар савдо агенти ҳисобланган Ключарёв аслида жосуси бўлганлиги ҳақида архив ҳужжати мавжудлиги «Қўқон тарихи» китобида ёзилган¹.

Ушбу тадқиқотда Россиядан Қўқонга, Қўқондан Россияга олиб келинадиган товарлардан Туркистон ўлкасида тўланадиган миқдордаги бож товар нархидан икки ярим фоизга тенглаштирилганлиги ҳамда савдо карвонлари кўшни мамлакатларга хонлик ерларидан бож тўламасдан ўтишлари мумкинлиги ва уларнинг хавфсизлиги хонлик зиммасига юклатилганлиги туфайли Россия савдосига жуда ҳам фойдали эканлиги ёзилган².

Ушбу монографияда Ҳ. Н. Бобобеков битимни илмий таҳлил этиб, «Қўқоннинг Россиядан савдо қарамлиги айниқса Туркистон генерал-губернаторлиги билан 1868 йилда имзоланган савдо битимида яққол намоён бўлди»³, деб тўғри хулоса чиқаради.

Ҳ. Зиёевнинг «Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш» номли монографиясида ҳам ушбу битимнинг 5 та банди мисол тариқасида келтирилган.

Булар юқорида қайд этилган тадқиқотлардаги мулоҳазалар тўғри эканлигини тасдиқлайди.⁴

«Туркистонда чор Россияси мустамлакачилиги даврида» номли асарда ҳам юқорида қайд этилган муаллифлар сингари ушбу шартнома ҳақида қисқа маълумот берилган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўзбекистонлик тарихчилардан Ҳ. Н. Бобобеков, Ҳ. Зиёев, Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов, Ҳ. Содиков ва бошқалар Россия–Қўқон дипломатик муносабатлари чор Россиясининг босқинчилик сиёсати билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли, асосий эътиборни босқинчилик ҳаракатига қаратганлар ва бу жараёни

¹ Бобобеков Ҳ. Н. Қўқон таиҳи. – Т., 1996. – Б. 123.

² Бобобеков Ҳ. Н. Ўша асар. – Б. 123.

³ Бобобеков Ҳ. Н. Ўша асар. – Б. 125.

⁴ Зиёев Ҳ. Ўша асар. – Б. 206.

тўғри ёритганлар. Уларнинг тадқиқотларида чор Россияси Қўқон хонлиги билан дипломатик муносабатини кучга таяниб олиб борганлиги яққол намоён бўлганлигини архив ҳужжатларига асосланган ҳолда баён этилган. Шу билан бирга, генераллар ўзбилармонларча иш тутиб, Россия дипломатларнинг расмийликларини ҳам инкор этиб, дипломатик муносабатларни поймол этишганлигини Тошкентнинг Черняев томонидан босиб олинishi ва сохта ҳужжат тайёрлагани мисолида, далиллар билан исботлаб беришди.

1991–2000 йиллар давомида, яъни Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида, ўзбекистонлик тарихчилар 1842–1867 йилларда Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатларига оид масалани кўриб чиқишган ва совет даврига нисбатан кўпроқ элчилик тарихшунослиги ҳақида маълумотлар беришади. Демак, мустақиллик йилларида ўзбекистонлик тарихчилар архив маълумотларидан ва маҳаллий муаллифлар томонидан битилган қўлёзма китоблардан ҳам унумли фойдаланишга муваффақ бўлишди. Лекин, шунга қарамасдан яна тадқиқот ишларини давом эттириш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, ҳали ўрганилмаган ҳужжатлар ва қўлёзма китоблар кўп. Масалан, 1951–2000 йиллар давомида дипломатик муносабатлар тарихшунослиги билан шуғулланган тарихчилардан бирортаси ҳам Жигатой Тулаганов (1856) элчилиги тарихи ҳақида ҳеч нарса ёзмаганлар.

Тарихчиларнинг тадқиқотларида Шералихон, Худоёрхон ва Маллахон даврларидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатини чуқурроқ таҳлил қилишга ҳаракат қилинган. Аммо айрим элчиликлар тарихи ҳалигача чуқур, илмий равишда ўрганилмаган. Масалан, Шералихон давридаги Россияга юборилган элчилик тарихи шулар жумласидандир, тарихшунослик нуқтаи назаридан ёндошилса, ушбу элчилик ҳақида дастлабки қисқа маълумотни С.Соатов ёзган. У ҳам ўзининг қўлланмасида Ниёзмуҳаммад Неъмат элчилиги ҳақида жуда қисқа ахборот берган. Шунинг учун тарихчиларга ёрдам

бериш мақсадида биз архив ҳужжатларига асосланган ҳолда биринчи марта ушбу монография да шу элчилик тарихини мисол тариқасида, батафсилроқ маълумот беришга ҳаракат қилдик ва дастлабки хулосаларимизни баён қилдик.

Мавзу тарихшунослигида Худоёрхон давридаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлар тарихига кўпроқ эътибор берилган. Маълумотларга қараганда, элчи муфти Абдулла мулла Ашуровнинг Омскга тапшифи асосан муваффақиятсизлик билан яқунланган бўлишига қарамай, сиёсий нуқтаи назардан, Қўқон хонининг тинчлик ва дўстлик учун ҳаракат қилганлигини кўриш мумкин. Россия расмий маъмуриятининг эса бундан манфаатдор эмаслиги, йилдан-йилга тажовузкор бўла борганлиги намоён бўлади.

Тарихчиларнинг тадқиқотлари яна шуни кўрсатмоқдаки, XIX асрнинг учинчи чорагида Қўқон хонлигига нисбатан чор Россиясининг босқинчиликка йўналтирилган дипломатик ниятлари ошкор бўлди.

Мустақиллик йилларида амалга оширилган илмий тадқиқотларда Юлдошбой Мирзажонов бошчилигида Россияга юборилмоқчи бўлган элчилик ҳам муваффақиятсиз тугалланишининг асосий сабаби ҳам рус генералларининг Қўқон хонлигига, аниқроғи Оқмачитга ҳарбий юришга жадаллик билан, махфий тайёргарлик ҳолатида турганлиги эканлиги яққол кўриниб туради. Элчилик бу ёвуз ниятга жиддий тўсқинлик қилиб қўйиши аниқ эди. Генераллар шу сабабли бунга йўл қўймадилар. Бу сафар ҳам Қўқон дипломатияси маънавий жиҳатдан ўзининг Россия дипломатияси устидан юқори турганлигини яна бир бор намоён қилди.

Жағатой Тўлаганов элчилиги ҳақида маълумотлар ҳозирча кам, аммо шунга қарамай, мавжуд манбалардан кўриниб турибди-ки, Қўқон хонлари ва уларнинг ишончли мансабдорлари Россия билан тинчликни ўрнатишга ва қонли тўқнашувларнинг олдини олишга ҳаракат қилишган. Мустақиллик йилларида ушбу элчилик тарихи ҳақида тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Мустақиллик йиллари ижод этган тарихчиларнинг тадқиқотларини синчиклаб кўриладиган бўлса, 1856–1863 йилларда Қўқон–Россия дипломатик муносабатида Россиянинг айби билан ўзаро муносабатлар кескинлашди. Бунинг асосий сабаби Россия ҳукумати томонидан Қўқон хонлигининг айрим шаҳар ва қалъаларини босиб олишни олдиндан режалаштириб қўйилганидир. Тарихчиларимиз ўз тадқиқотларида ушбу даврдаги Россия–Қўқон дипломатик муносабатларига тўғри баҳо берганлар.

Маллаҳон давридаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини тарихчиларимиз архив манбаларига асосланган ҳолда тўғри баҳолашган. Уларнинг тадқиқотларига қараганда, Россия ҳукумати Қўқон хонлиги ҳудудининг бир қисмини босиб олиш сиёсатини давом эттириб, Маллаҳоннинг Россия билан дўстона муносабатда бўлишга интилишига зид равишда хонликнинг бир неча қалъаларини забт этади.

Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудларини муҳолиф томонидан жадал босиб олиниши жараёнидаги Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари босқинчилик сиёсати билан чамбарчас боғланиб кетганлиги сабабли, бу жараёни ўрганишда асосий эътибор чор қўшинлари босқинига қаратилган. Мустақиллик йилларида эса бу жараёнларни ёритиш архив манбалари билан бир қаторда маҳаллий муаллифларнинг қўлёзма китобларидан ҳам кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилганлиги билан белгиланади.

Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ш. Каримов, Ҳ. Содиков, Р. Шамсутдинов, Ғ. Аҳмаджонов ва бошқалар ўрганилаётган даврда Қўқон–Россия дипломатик муносабатлар тарихини ўз асарларида чуқур илмий асосда ва холис ёритганлар.

ХУЛОСА

Ўзбекистон–Россия ўртасидаги муносабатлар тарихини ҳаққоний ёритиш – тараққиёт тақозосидир. Чунки тарихни яхши ўрганиш, ундан муносиб сабоқлар чиқариш ўтмишдаги фожиали хатолар ва камчиликларни такрорламаслик, уларнинг олдини олишнинг энг муҳим шартларидан биридир. Шу боис, собиқ совет даврида тарихий жараёнларни ёритишга коммунистик мафкура нуқтаи назаридан ёндошилиб, бир томонлама, субъектив ёндошиб, баҳо берилиши натижасида тарих сохталаштирилди, кўплаб ҳужжатлар махфийлаштирилди ва олимлардан яширилди. Натижада у ёки бу воқеанинг келиб чиқиш сабаб ва оқибатлари чалкаштириб юборилди. Мустақилликка эришилгандан сўнг тарихни оқилона, объектив тарзда ўрганиб тўғри баҳо бериш, совет даврида махфий ҳисобланган ҳужжатлардан бемалол фойдаланиш имконияти яратилди.

XIX асрнинг иккинчи ва учинчи чорагида чор Россияси дипломатия йўли билан Ўрта Осиё хонликларининг кучайиб кетишига ва бирлашишига изчил тўсқинлик қилиб келди.

Бу жараёни чуқур илмий таҳлил қилиш ва тегишли тарихий сабоқ чиқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Шунинг учун кўплаб тарихчилар бу муаммони ечишга ҳаракат қилдилар, аммо Қўқон–Россия дипломатиясига бағишланган махсус илмий тадқиқот ишлари етарли даражада олиб борилмади. Лекин шунга қарамай, уларда Қўқон–Россия дипломатиясига оид айрим маълумотлар тарқоқ ҳолда бўлса-да, мавжуд. Бу маълумотларнинг илмий аҳамиятини, ўрганилганлик даражасини аниқлаш ҳам тарихшуносликда муҳим аҳамият касб этади.

1951–2000 йиллар давомида ўзбекистонлик тарихчилар томонидан яратилган асарлардан Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатлари масаласи 1951–1990 йиллар, яъни совет даврига нисбатан 1991–2000 йилларда, яъни мустақиллик даврида тадқиқот ишлари кўпроқ олиб борилганлиги кўриниб туради. Демак, Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихшунослигини икки даврга, яъни совет ва мустақиллик йиллари даврларига бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлди.

Совет даврида тарихчилар архив ҳужжатларидан бемалол фойдалана олмаганликлари туфайли Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатлари тарихини тўла очиб бера олишмади. 1951–1990 йилларда, яъни 40 йил мобайнида 10 га яқин тарихчи ўрганилаётган мавзу атрофида маълум даражада тадқиқот ишларини олиб боришган ва 12 та элчилик ҳақида маълумотлар келтиришган. Шу йилларда ижод этган тарихчилар орасида энг кўп ва нисбатан тўлиқ маълумотлар С. Соатов, Ҳ. Зиёев, Ф. Ғафоровларнинг асарларида берилган.

Мустақиллик йилларида, яъни 10 йил ичида Қўқон–Россия ўзаро дипломатиясига оид 20 дан ортиқ элчилик ҳақидаги маълумотларни 30 га яқин тарихчи олимнинг асарларида учратиш мумкин. Шу рақамлардан ҳам кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши шарофати билан тарихчиларга кенг имкониятлар яратилди ва улар ўзбек дипломатияси тарихини чуқурроқ ўргандилар ва янги асарлар яратиб тарихимизни бойитмоқдалар.

1991–2000 йилларда ижод этган тарихчилар ичида ўрганилаётган мавзумиз доирасида энг кўп ва нисбатан тўлиқроқ маълумотларни Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов, П. Равшанов, Қ. Усмонов, Р. Г. Мукминова, Н. Н. Ҳабибуллаев, Г. А. Агзамова, Э. Э.Каримовларнинг асарларида учратиш мумкин.

Уларнинг тадқиқотларига қараганда, Қўқон–Россия дипломатик алоқалари Олимхон ва Умархон даврларидан бошланиб, икки давлат ўртасида ўзаро дўстлик муносабатлари ўрнатилган эди. Дастлабки муносабатларнинг асосий мақсади –

мазкур давлатлар ўртасида савдо алоқаларини ва дўстликни ўрнатишдан иборат эди. Аммо нашр этилган тарихий тадқиқотлар масаланинг иккинчи томонини ҳам очиб берди. Бу – дипломатик алоқалар натижасида Россия империяси Қўқон хонлигининг табиий бойлиги, ижтимоий вазиятни ва ҳарбий кучлар бўшлигини билиб олиб, мустақил Қўқон хонлигини секин-аста босиб олиш режасини туза борди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришгандан сўнг ёзилган тарихий тадқиқотлар ва Россияда сақланаётган архив ҳужжатлардан ҳам кўриниб турибдики, ўша даврдаги Россия дипломатиясида расман дўстлик ва ҳамкорлик масалалари ҳақида кўп гапирилсада, аслида унинг режасида босқинчилик сиёсати устун турган. Бунини сезган Қўқон хонлари, Россиянинг қудратли ҳарбий кучларини эътиборга олиб, муносабатни юмшатишга ҳаракат қилганлар. Аммо Россия императори бошчилигидаги дипломатлар, Англия билан рақобатни эътиборга олган ҳолда, Қўқон хонлигини бирданига босиб олишдан қўрққанлар ва турли баҳоналар билан хонлик ҳудудларини секин-аста босиб ола бошлаганлар.

Мустақиллик йилларидаги тадқиқотларда ўта муҳим манбалар – маҳаллий тилларда ёзилган кўлёзма китоблардан унумли фойдалана бошланди. Бу муҳим омил ҳақиқий тарихни ёзишга жиддий ёрдам берди ва мавзунини бир томонлама ёндошиб ёритишга чек қўйди. Чунки, совет даврида кўп ҳолларда Ўзбекистон тарихи фақат кирилл алифбода ёзилган манбаларга асосланиб ўрганилиб келинди.

Шуру даври тарихий адабиётларида Қўқон хонлигининг Россия қўшинлари томонидан жадал босиб олинishi фақат 1989 йилдан бошлаб очиқ ёритила бошланди. Бу даврда тадқиқотчиларимизнинг кўпчилиги мафкура тазйиқидан чиқа олмай, «босиб олди» ибораси ўрнига «қўшиб олди» деб ёзишди. Натижада ўзлари истамаган ҳолда тарихни сохталаштиришга ҳисса қўшдилар.

Янги тадқиқотларда Қўқон хонлиги ҳудудларини Россия томонидан жадал босиб олиш жараёни асосан 1853 йили Оқ-

мачит қалъасини забт этишдан бошлаб то Қўқон хонлигини батамом эгаллаб, Фарғона вилояти номи билан Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфига киритгунга қадар, яъни 1876 йилнинг охиригача давом этганлигини архив ҳужжатларга асосланган ҳолда исботлаб берилди. Тадқиқотчилар ўз асарларида Россия дипломатияси Қўқон хонлиги дипломатиясига кўра катта тажрибага эга эканлигини, маккорлигини, турли ҳийла ва баҳоналар билан истаган ишларини амалга ошириб келганликларини ҳужжатли асосда очиб бердилар.

Ўзбекистонда нашр этилган тарихий асарларда Россия дипломатиясининг ғалаба қозониши ва Қўқон хонлиги ҳудудларини батамом босиб олиниши сабабларидан бири бу давлатдаги ички зиддият, феодал сиёсат юритиш, хонларнинг узоқни кўра олмасликлари ва учта хонлик бирлаша олмаганликлари, ҳаттоки умумий душманга қарши ўзаро ҳарбий битим ҳам туза олмаганликлари бўлганлигини батафсил ёритилган. Айниқса Қўқон хонлигида тахт учун кураш авжига чиқиб, даъвогарларнинг ўзаро урушлари ва кўплаб содир этилган суиқасдлар аҳоли турмуш шароитининг жуда ҳам оғирлашиб ва қашшоқлашиб кетишига сабаб бўлди. Умумжаҳон даражасида юз бераётган ўзгаришларни хис эта билмаслик, қуролли кучларнинг бўшлиғи ва тартибсизлиги, қаттиқ интизом йўқлиги каби омиллар хонликни осонгина Россия томонидан босиб олинишига имконият яратганлиги ҳам очиқ баён этилган.

Тадқиқотчиларнинг асарларидаги Россия–Қўқон дипломатик муносабатларини (1805–1867) икки даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

Биринчи давр: 1805–1852 йиллар. Бу даврда асосан Қўқон–Россия расмий дипломатик муносабатларининг ўрнатилиши, савдо алоқаларининг йўлга қўйилиши ва ҳарбий тўқнашувлар бошланиб Россия империяси Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олиш ҳақида қатъий қарорга келади. Аммо, Россия ўз дипломатик муносабатларида Англиянинг Ўрта Осиё, жумладан, Қўқон хонлигига нисбатан тутган сиёсатини эъти-

мачит қалъасини забт этишдан бошлаб то Қўқон хонлигини батамом эгаллаб, Фарғона вилояти номи билан Туркистон генерал-губернаторлиги тасарруфига киритгунга қадар, яъни 1876 йилнинг охиригача давом этганлигини архив хужжатларга асосланган ҳолда исботлаб берилди. Тадқиқотчилар ўз асарларида Россия дипломатияси Қўқон хонлиги дипломатиясига кўра катта тажрибага эга эканлигини, маккорлигини, турли ҳийла ва баҳоналар билан истаган ишларини амалга ошириб келганликларини хужжатли асосда очиб бердилар.

Ўзбекистонда нашр этилган тарихий асарларда Россия дипломатиясининг ғалаба қозониши ва Қўқон хонлиги ҳудудларини батамом босиб олиниши сабабларидан бири бу давлатдаги ички зиддият, феодал сиёсат юритиш, хонларнинг узоқни кўра олмасликлари ва учта хонлик бирлаша олмаганликлари, ҳаттоки умумий душманга қарши ўзаро ҳарбий битим ҳам туза олмаганликлари бўлганлигини батафсил ёритилган. Айниқса Қўқон хонлигида тахт учун кураш авжига чиқиб, даъвогарларнинг ўзаро урушлари ва кўплаб содир этилган суиқасдлар аҳоли турмуш шароитининг жуда ҳам оғирлашиб ва қашшоқлашиб кетишига сабаб бўлди. Умумжаҳон даражасида юз бераётган ўзгаришларни хис эта билмаслик, куролли кучларнинг бўшлиғи ва тартибсизлиги, қаттиқ интизом йўқлиги каби омиллар хонликни осонгина Россия томонидан босиб олинишига имконият яратганлиги ҳам очиқ баён этилган.

Тадқиқотчиларнинг асарларидаги Россия–Қўқон дипломатик муносабатларини (1805–1867) якки даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

Биринчи давр: 1805–1852 йиллар. Бу даврда асосан Қўқон–Россия расмий дипломатик муносабатларининг ўрнатилиши, савдо алоқаларининг йўлга қўйилиши ва ҳарбий тўқнашувлар бошланиб Россия империяси Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олиш ҳақида қатъий қарорга келади. Аммо, Россия ўз дипломатик муносабатларида Англиянинг Ўрта Осиё, жумладан, Қўқон хонлигига нисбатан тутган сиёсатини эъти-

борга олишга мажбур бўлганлиги тарихий асарларда баён этилган.

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари Умархон даврида (1810–1822) яхши йўлга қўйилган эди. Бу икки давлат ўртасида дипломатик муносабатлар асосан Муҳаммад Алихон даврида (1822–1841), аниқроғи 1831 йилдан бузила бошлади ва кескинлаша борди. 1841 йили уларнинг ўрталаридаги тинчлик ва дўстона алоқалар тикланиши мумкин эди, аммо бунга Қўқон–Бухоро муносабати, аynиқса Бухоро амири Насруллонинг Қўқонни босиб олиб, унинг хонини ва бошқа катта амалдорларини қатл этиши Қўқон–Россия муносабатига ҳам салбий таъсир кўрсатди. Россия дипломатлари Қўқон хонлигининг кучсизланиб қолганлигини куришди ва уларда хонликка тегишли шаҳар ва қалъаларни бирин-кетин босиб олиш нияти кучайди.

Иккинчи давр: 1853–1867 йиллар. Бу даврда Россия империяси очикдан-очик Қўқон қалъалари, шаҳарлари ва уларнинг атрофидаги ҳудудларни босиб олишга киришганлиги, турли баҳоналар билан жангларни бошлаб юбориб Оқмачит, Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа шаҳар ва қалъаларни босиб олганлиги ва уларни бирлаштириб, Туркистон генерал-губернаторлигини таъсис этиб, уни мустаҳкамлаш ва ўзлаштиришга киришганлиги бўлди. Россияга тинчлик керак эди. Шу сабабли Қўқон хонлиги билан Туркистон генерал-губернаторлиги ўртасида вақтинчалик тинчлик ўрнатилганлиги тарихий асарларда архив ҳужжатларига асосланган ҳолда баён этилган.

Қўқон–Россия дипломатик алоқаларининг оқибатлари: Туркистон генерал губернатори ташаббуси билан 1868 йили Қўқон хони билан битим имзоланади ва 1875 йилгача икки давлат ўртасида тинчлик ва дўстона алоқалар ўрнатилади. Аммо Қўқон хонлигидаги ички сиёсий воқеалар натижа-сида 1873 йили Худоёрхонга қарши кўзғолон бошланади. Бу кўзғолон эса 1875 йил 7 августда халқ озодлик ҳаракатига айланиб кетади. Бунинг оқибатида, Россия императорининг ро-

зилиги билан, Туркистон генерал-губернатори К. П. Кауфманнинг буйруғига биноан кўзғолон тор-мор этилиб, Қўқон хонлиги батамом босиб олинади. Россия императори 1876 йил 19 февралдаги расмий фармони билан Қўқон хонлиги бекор этилади ва унинг ўрнига Фарғона вилояти таъсис этилиб, уни Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига киритилади.

Шундай қилиб, Россиянинг Қўқон хонлигига қарши дипломатик ҳуружлари Қўқон хонлигининг инқирозига олиб келди ва нихоят уни бутунлай мустамлакага айлантирди.

Қўқон–Россия ўзаро дипломатияси тарихи бўйича, тарихшунослар қатор илмий тадқиқот ишларини амалга оширдилар. Бу борада тадқиқотлар олиб борган муаллифларни қуйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Қўқон–Россия ўзаро дипломатияси тарихини ўзларининг тадқиқотларининг махсус бўлими сифатида ўрганган ўзбекистонлик олимлар гуруҳи. Бу гуруҳга Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ф. Ғаффоров, Ғ. А. Аҳмаджонов, Ш. Воҳидов, Ҳ. Содиқов, Р. Шамсутдинов, П. Равшанов, Қ. Усмонов, Р. Г. Муқминова, Н. Н. Ҳабибуллаев, Г. Аъзамова, Э. Э. Каримов, А. А. Тожибоевлар киради.

Улар асосан ўзларининг қизиқтирган муаммолари доирасида тадқиқ қилишган. Ушбу гуруҳ тарихчилари орасида ўзбек олимларидан Ҳ. Зиёев, Ҳ. Н. Бобобеков, Ғ. Аҳмаджонов, Ш. Воҳидовлар ўзларининг аниқ манба ва архив ҳужжатларига асосланган тадқиқотлари билан ажралиб турадилар.

2. Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихига ўз асарларида қисман, билвосита эътибор бериб ўтган тарихчилар гуруҳи. Бу гуруҳга Л. Дергачёва, Л. Левтеева, А. Маҳкамов, М. Тўлаганова, Ҳ. Иноятлов, Р. Набиев, Ю. Соколов, Г. Ҳидоятлов, Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов, Ш. Юсупов, Г. Михалёва, М. Бобоҳўжаев, Б. Аҳмедов, Б. А. Разина, К. О. Оқилов, Ф. Исҳоқов, Ҳ. Ғ. Ғуломов, А. Р. Атаджанов, А. Шарафиддиновлар киради.

Бу тадқиқотчилар ўзларининг илмий тадқиқотлари ва монографияларида Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари

тарихини ўрганишга асосий мақсад сифатида қарашмаган. Аммо, ўз олдиларига қўйган асосий мақсадларини ёритиш давомида икки давлат ўртасида бўлган дипломатик муносабатларнинг айрим қирраларига тўхталиб ўтганлар.

Ушбу гуруҳ тарихчилари орасида Р. Набиев, Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов ўзларининг бошқаларга нисбатан аниқроқ маълумотлари билан ажралиб турадилар.

Умуман олганда, тарихчи олимлар 1950–1985 йиллар мобайнида совет мафкураси доирасида тадқиқот ишларини олиб боришга мажбур бўлишган. Қўқон–Россия дипломатик муносабатларини ҳам шу мафкура нуқтаи назаридан ёритишган. Натижада ўзбек давлатчилиги манфаатлари иккинчи даражага тушиб қолди ва маҳаллий муаллифларнинг кўлёзма асарларидан фойдаланишга тўсиқлар қўйила борилди. Шу туфайли Қўқон–Россия дипломатик муносабатлари тарихини ўрганишда фақат рус тилида ёзилган архив манбаларидан фойдаланиш қўллаб қўвватланди. Бунинг устига Россия архивларида сақланаётган махфий ҳужжатлардан фойдаланишга ҳам рухсат берилмади. Тарих бир томонлама ўрганилиб, ҳужжатларни таққослаш имконияти бўлмади. Бунинг оқибатида Россия дипломатиясининг кўп томонлари қоронғилигича қолиб кетди.

Айниқса 1959 йилдан бошлаб «Ўрта Осиё хонликлари чор Россияси томонидан босиб олинмаган, балки қўшиб олинган» деган назария тарихни янада сохталаштиришга олиб келди. Қўплаб тарихчилар Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатларини ҳам шу концепцияга асосланган ҳолда ёзишди. «Босиб олди» деб ёзган тарихчилар эса тазйиқ остига олинди ва уларнинг асарлари цензуранинг қаттиқ назорати остига олинди ва чоп этишга рухсат берилмади.

Собиқ СССРда «қайта куриш» сиёсати бошланган 1985–1990 йилларда айрим ўзбекистонлик тарихчилар Қўқон–Россия муносабатларига объектив равишда баҳо беришга ҳаракат қилишган. Улар қаттиқ тазйиққа учрасалар-да айрим муҳим масалаларни газета ва журналларда чоп этишга муваффақ

бўлганлар. Чунки бу йилларда Ўрта Осиё тарихига оид қадимги қўлёзма китоблар, архивларда сақланаётган махфий ҳужжатларга қизиқиш ортди ва уларни чоп этишга, қисман бўлса-да, имконият пайдо бўлди.

1991 йили Ўзбекистон мустақилликка эришгач, тарихчиларга кенг имкониятлар очилди ва тарихни объектив равишда ёритиш жараёни бошланди.

1991–2002 йиллар давомида тадқиқотчилар собиқ совет даврида фойдалана олмаган махфий ҳужжатлардан ва маҳаллий муаллифларнинг қўлёзма китобларидан бемалол фойдаланиб, миллий истиқлол мафкураси манфаати нуқтаи назардан Ўзбекистон тарихини, жумладан Қўқон–Россия дипломатияси тарихини ҳам объектив равишда қайтадан тадқиқ эта бошладилар.

Юқоридаги мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўтган 11 йил давомида, ўзбекистонлик тарихчилар собиқ совет даврининг охириги 40 йили ичидагича нисбатан дипломатик муносабатлар тарихи ҳақида 2 барабар кўпроқ асарларни ёзиб, чоп этдилар.

1951–2002 йиллар давомида Қўқон–Россия ўзаро дипломатик муносабатлари тарихига оид тадқиқотларни таҳлил қилиш натижаси шуни кўрсатдики, юқорида қайд этилган имкониятлар билан бир қаторда, уларнинг олдида маълум даражада объектив ва субъектив қийинчиликлар ҳам мавжуд бўлган:

1. Қўқон–Россия дипломатиясига оид ҳужжатлар 1875 йили Қўқон хони Худоёрхон Тошкентга қочиб кетаётганда ўзи билан олиб кетаётган архиви билан бирга йўқолган.

2. Россия–Қўқон дипломатиясига оид ҳужжатлар Россия архивларида сақланмоқда. Лекин у ерга бориб уларни ўрганиб келиш учун тарихчиларнинг моддий имкониятлари ҳозирча чеклангандир.

3. Шу кунга қадар тарихчиларнинг кўпчилиги араб алифбосини ҳамда форс, араб тилларини билмаганликлари туфай-

ли мавжуд архив ҳужжатларидан ва қўлёзма китоблардан унумли фойдалана олмаяптилар.

Умумий ҳулоса қилиб қаралганда, 1951–2002 йиллар мобайнидаги тадқиқотларда Қўқон хонлигининг деярли барча элчиларнинг асосий мақсади Россия билан дўстона алоқалар ўрнатиш ва савдони йўлга қўйиш бўлганлигини кўриниб туради. Улар ҳақиқатни айтишган ва софдиллик билан дипломатик вазифаларини бажаришган. Лекин Россия элчилари мақсади дастлабки йилларда дўстлик ва савдони йўлга қўйиш бўлган бўлса, кейинчалик Қўқон хонлигини ҳар томонлама ўрганиш бўлган. Кейинчалик Россия ҳукумати Қўқон хонлигини босиб олишни аниқ мақсад қилиб белгилаб олгач, барча дипломатик муносабатларини шу асосий мақсаддан келиб чиқиб, устакорлик ва маккорлик билан ҳаракат қилганлиги исботлаб берилган.

Тадқиқотларни таҳлил қилиш натижасида Қўқон–Россия дипломатияси тарихига тегишли қуйидаги элчиликлар фаолиятини тўлароқ ёритиш учун тарихчилар олдида яна қўшимча илмий тадқиқот изланишлар олиб бориш талаб қилинади: 1805, 1810 – Қулмамат Мамадиёров; 1814 – қўқонлик элчилар (исмлари ҳозирча аниқланмаган); 1822 – қўқонлик элчилар (исмлари ҳозирча аниқланмаган); 1824 – Ғаният Хўжа Зулфқоров ва Хонкелди Бобохонов; 1825 – Соатбек Султонбеков; 1827 – Каттабек Фозилбеков; 1834 – рус элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган, генерал Броневскийнинг хатини олиб борган); 1835 – Каттабек Фозилбеков; 1836 – Соатбек Султонбеков; 1841 – Султон Маҳмудхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган); 1844 – Ниёз Муҳаммад Нигматов; 1848 – муфти Абдулла Мулла Ашуров; 1856 – Жағатой Тўлаганов; 1874 – Мирза Ҳаким парвоначи (Худоёрхоннинг расмий элчиси бўла туруб, Россия разведкасига "Умидов" лақаби билан хизмат қилган); 1874 – А. Вейнберг; 1875 – Насриддинхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган); 1875 – Пўлатхон (Мулло Исҳоқ мулла Хасан ўғли)нинг элчиси (исми номалум).

Агар мазкур элчиликлар тарихи тўлиқ ўрганилса, Қўқон-Россия дипломатияси тарихининг тўлиқ манзараси намоён бўлади. Келажакда бу алоқаларнинг тарихини махсус китоб ҳолида чиқариш зарур, зеро бугунги кунда улкан ютуқларга эришаётган Ўзбекистон дипломатияси тарихи жаҳон ҳамжамиятида катта қизиқиш уйғотиши шубҳасиздир.

Келажакда тарихшунос олимлар олдида турган муаммолардан бири бу нафақат Қўқон, балки Бухоро ва Хива мамлакатларининг халқаро алоқаларини, жумладан Россия билан дипломатик алоқаларни ўрганиш ҳисобланади. Шу мавзу доирасида муаммонинг шўролар ва мустақиллик даврида ҳамда хориж тарихшунослигини таҳлил этиш лозим. Муаммонинг манбашунослик жиҳатлари ҳали ҳамон долзарб бўлиб келмоқда.

Юқоридаги муаммолар, албатта умуминсоний қадриятлар Ўзбекистоннинг бугунги кунда олиб борилаётган изчил халқаро сиёсати мавқеи ва манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёритиш тадқиқотлардан талаб қилинади. Ўйлаймизки, янги давр тарихчилари ўз тадқиқотларини юқори илмий даражада амалга оширадilar.

И Л О В А Л А Р

Тарихчи олимларнинг илмий тадқиқот ишларидан келиб чиқиб Қўқон-Россия ўзаро элчиликлари тарихи (хронологияси) куйидаги тартибда бўлган эди:

- 1805, 1810 йил – Қулмамат Мамадиёров;
- 1811 – Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли;
- 1813 – Муҳаммад Юсуф карвонбоши;
- 1813 – Филипп Назаров;
- 1814, 1822 – қўқонлик элчилар (исмлари ҳозирча аниқланмаган);
- 1824 – Ғаният Хўжа Зулфиқоров ва Хонкелди Бобохонов;
- 1825 – Соатбек Султонбеков;
- 1827 – Каттабек Фозилбеков;
- 1828 – Турсунхўжа ва Мирқурбонлар;
- 1829–1830 – Н. И. Потанин;
- 1831 – Ҳожи Мирқурбон судур Муҳаммад Қосим ўғли;
- 1834 – рус элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган, генерал Броневскийнинг хатини олиб борган);
- 1835 – Каттабек Фозилбеков;
- 1836 – Соатбек Султонбеков;
- 1841 – нақиб Али Ашраф эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл;
- 1841 – Султон Маҳмудхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган);
- 1844 – Ниёз Муҳаммад Нигматов;
- 1848 – муфти Абдулла Мулла Ашуров;
- 1851, 1853 – Юлдошбой Мирзажонов;
- 1856 – Жағатой Тўлаганов;

- 1859 – Абдул-латиф Боязитов;
- 1868 – Шауфус;
- 1874 – Мирза Ҳаким парвоначи;
- 1874 – А. Вейнберг;
- 1875 – А. Вейнберг ва М. Д. Скобелев;
- 1875 – Насриддинхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган);
- 1875 – Пўлатхон (Мулло Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли)нинг элчиси;
- 1876 – Пўлатхоннинг элчилари Хўжандга келган.

Шу жумладан, Кўқон хонлигидан Россия ва Туркистон генерал-губернаторлигига қуйидаги элчиликлар жўнатилган:

- 1811 – Раҳматулло девонбеги Қўшботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли;
- 1813 – Муҳаммад Юсуф карвонбоши;
- 1814 – кўқонлик элчилар (исмлари ҳозирча аниқланмаган);
- 1822 – кўқонлик элчилар (исмлари ҳозирча аниқланмаган);
- 1824 – Ғаният Хўжа Зулфиқоров ва Хонкелди Бобохонов;
- 1825 – Саотбек Султонбенков;
- 1827 – Каттабек Фозилбеков;
- 1828 – Турсунхўжа ва Мирқурбонлар;
- 1831 – Хожи Мирқурбон судур Муҳаммад Қосим ўғли;
- 1835 – Каттабек Фозилбеков;
- 1836 – Соатбек Султонбеков;
- 1841 – нақиб Али Ашраф эшон Муҳаммад Хўжа Халил Сафронюл;
- 1841 – Султон Маҳмудхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган);
- 1844 – Ниёз Муҳаммад Нигматов;
- 1848 – муфти Абдулла Мулла Ашуров;
- 1851, 1853 – Юлдошбой Мирзажонов;
- 1856 – Жағатой Тўлаганов;

- 1859 – Абдуллатиф Боязитов;
- 1874 – Мирза Ҳаким парвоначи;
- 1875 – Насриддинхоннинг элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган);
- 1875 – Пўлатхон (Мулло Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли) нинг элчиси;
- 1876 – Пўлатхоннинг элчилари Хўжандга келган.

Россия ва Туркистон генерал-губернаторлигидан Қўқон хонлигига эса қуйидаги элчиликлар юборилган:

- 1805, 1810 – Қулмамат Мамадиёров;
- 1813 – Филипп Назаров;
- 1829 – хорунжий Потанин;
- 1834 – рус элчиси (исми ҳозирча аниқланмаган, генерал Броневскийнинг хатини олиб борган);
- 1868 – Шауфус;
- 1874 – А. Вейнберг;
- 1875 – А. Вейнберг ва М. Д. Скобелев.

ХУДОЁРХОН

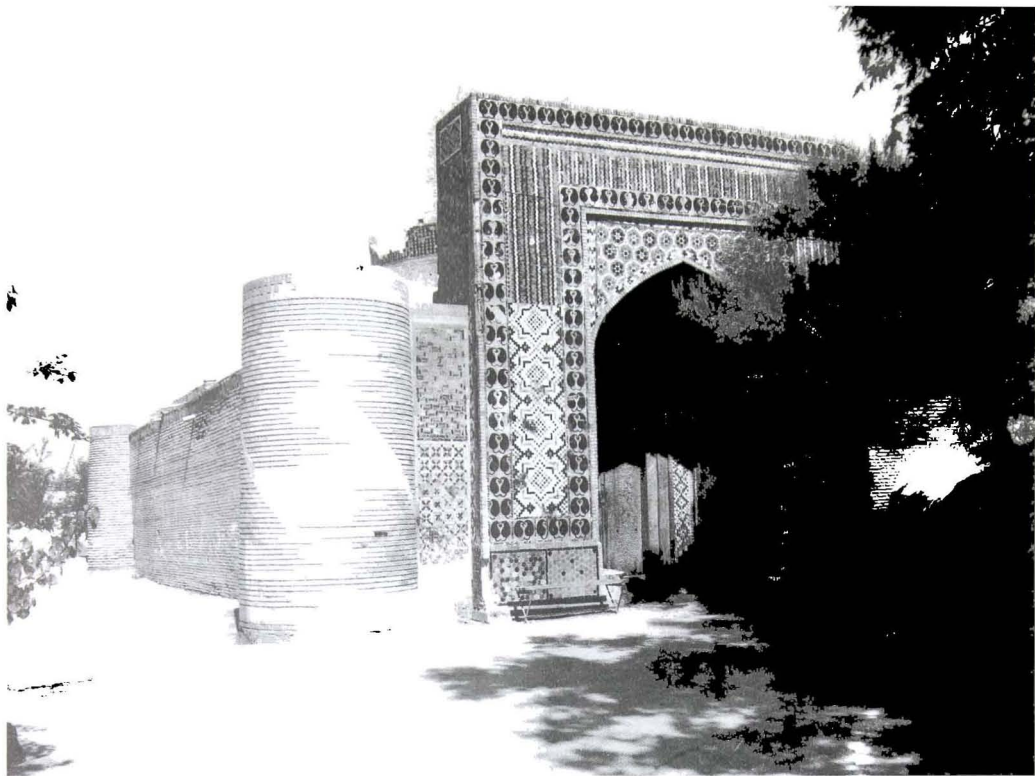

НАСРИДДИНХОН

**“ОК ПОДШО” –
РУС
ИМПЕРАТОРИ**

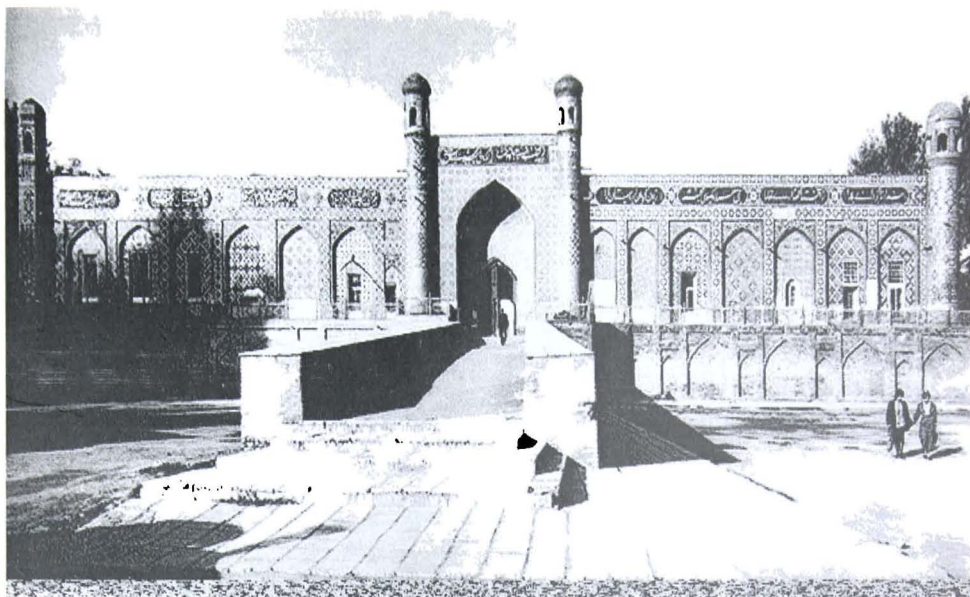

ДАХМАИ ШОХОН. ҚЎҚОН Ш.

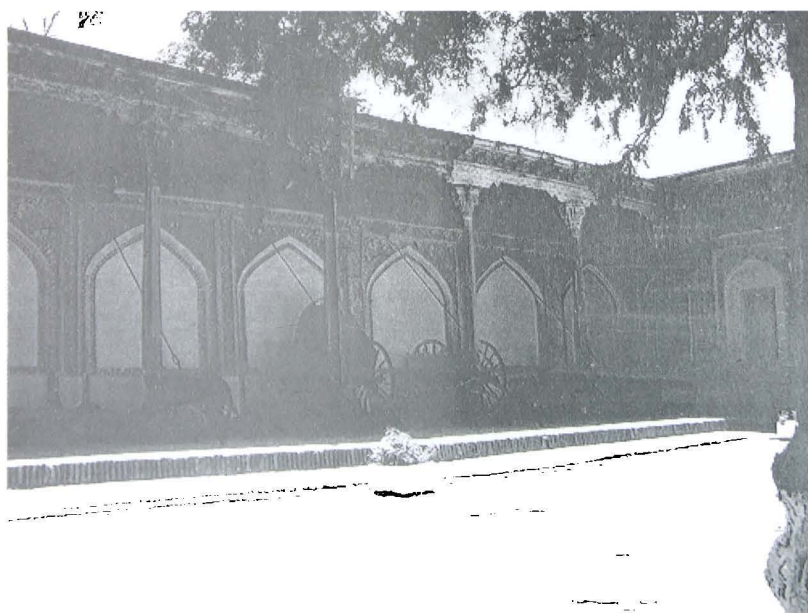

КАТТА ҚАБРИСТОН. ҚЎҚОН Ш.

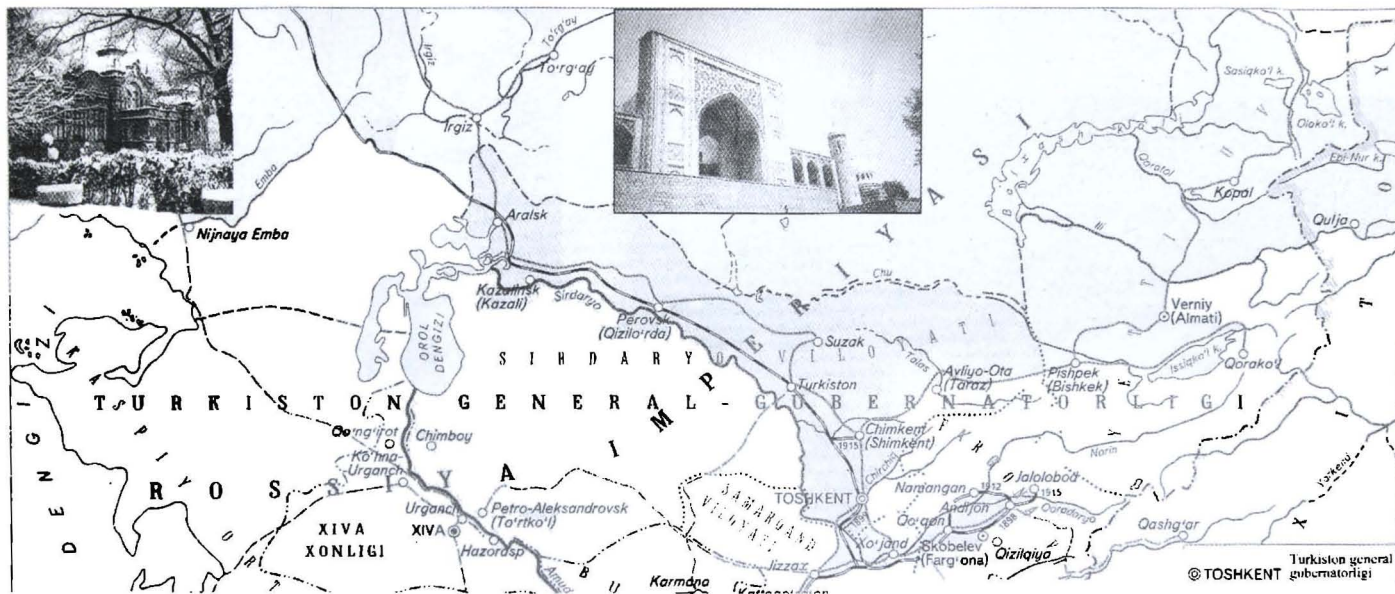

ХУДОЁРХОН ЎРДАСИ

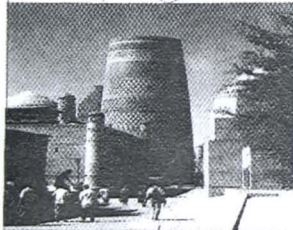
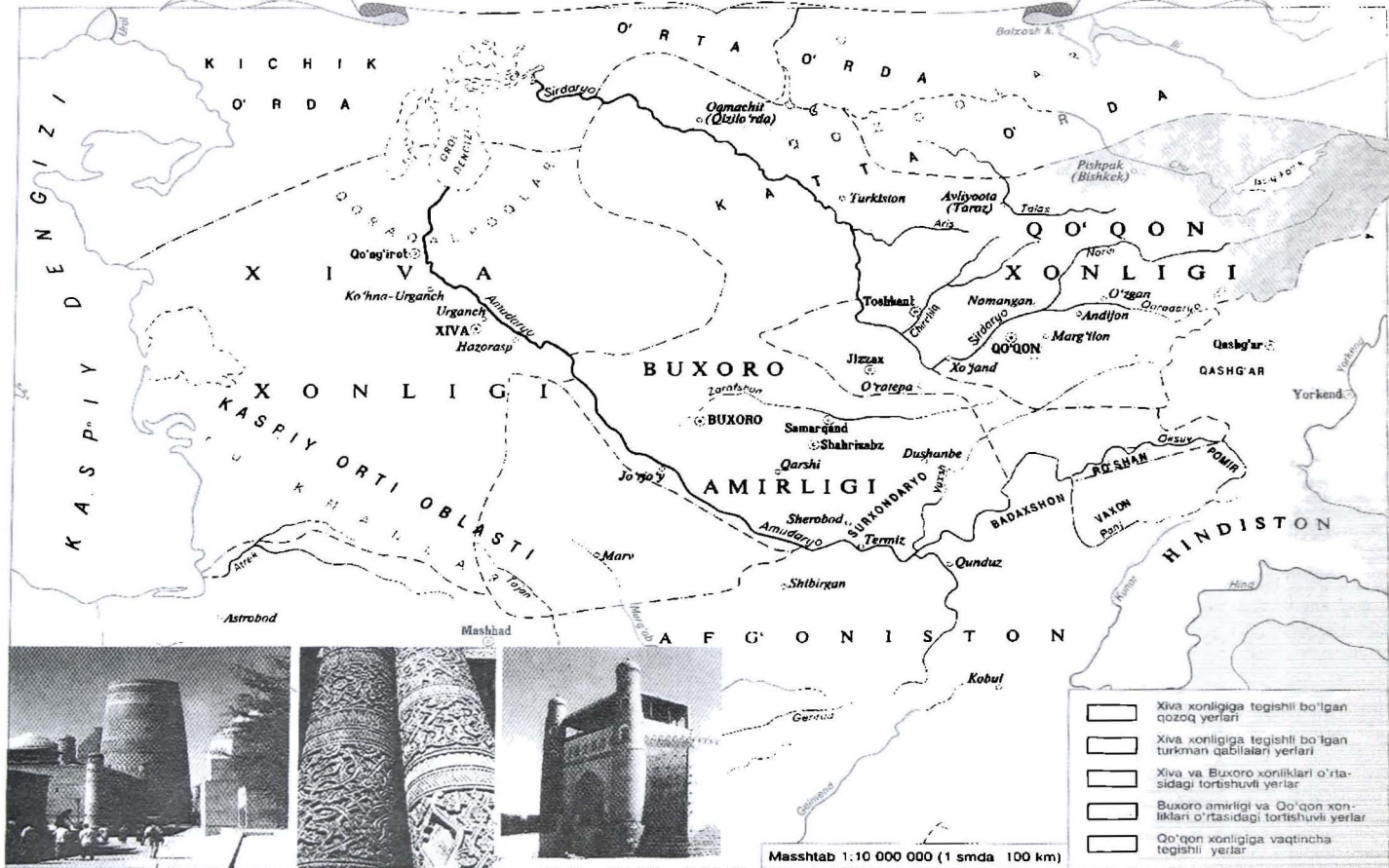

XX a. boshida O'RTA OSIYO

Turkiston general
gubernatorligi
©TOSHKENT

XIX a. o'rtasida O'RTA OSIYO DAVLATLARI

- Xiva xonligiga tegishli bo'lgan qozoq yerlari
- Xiva xonligiga tegishli bo'lgan turkman qabilalari yerlari
- Xiva va Buxoro xonliklari o'rtasidagi tortishuvli yerlar
- Buxoro amirligi va Qo'qon xonliklari o'rtasidagi tortishuvli yerlar
- Qo'qon xonligiga vaqtincha tegishli yerlar

XIX a. oxirida O'RTA OSIYO

МИНГ СУЛОЛАСИ ҲУКМДОРЛАРИ

Шохрухбий	1709–1721 йиллар
Абдурахимбий	1721–1733 йиллар
Абдукаримбий	1733–1750 йиллар
Абдурахмон	хукмронлиги 9 ой
Эрдонабий	1751–1752 йиллар
Бобобек	1752–1753 йиллар
Эрдонабий, 2-марта	1753–1762 йиллар
Сулаймон	1762–1763(?) йиллар
Норбўтабий	1763(?)–1800 йиллар
Олимхон	1800–1810 йиллар
Умархон	1810–1822 йиллар
Муҳаммад Алихон	1822–1841 йиллар
Султон Маҳмудхон	1841–1842 йиллар
Шералихон	1842–1845 йиллар
Муродхон	қисқа муддат хукмронлик қилган
Худоёрхон	1845–1858 йиллар
Маллахон	1858–1862 йиллар
Худоёрхон, 2-марта	1862–1863 йиллар
Султон Саидхон	1863–1865 йиллар
Худоёрхон, 3-марта	1865–1875 йиллар
Насриддинхон	1875–1876 йиллар
Худойқул (Белбоқчи)хон	1875 йил
Сохта Пулатхон (Мулло	1873–1876 йиллар
Исҳоқ Мулла Ҳасан ўғли)	

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- АВПР – Архив внешней политики России.
- ВИ – Вопросы истории.
- ГПН – Государственная публичная библиотека.
- д. – дело
- ед. хр. – единица хранения.
- ЗВОРАО – Записки Восточного отделения русского археологического общества.
- ИРАО – Императорское русское археологическое общество.
- ИВАН – Институт востоковедения Академии наук.
- МДТА – Марказий давлат тарих архиви.
- МСТК – Материалы для статистики Туркестанского края.
- оп. – опись.
- С. –Пб. – Санкт–Петербург.
- Т. – Тошкент.
- ТВ – Туркестанские ведомости.
- Т. сб. – Туркестанский сборник.
- ТКЛА – Туркестанский кружок любителей археологии.
- ЦГА – Центральный государственный архив.
- ЦГВИА – Центральный государственный военно–исторический архив.
- ЦГИА –Центральный государственный исторический архив.
- Ўз.Р.ФАШИ ҚФ. – Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг кўлёзмалар фонди.
- Ўз.СЭ – Ўзбек Совет энциклопедияси.

БИБЛИОГРАФИЯ

ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ВА МЕТОДОЛОГИК АСОС БЎЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. А. "Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 78 б.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 261 б.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: Ўзбекистон, 1993. /
4. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 299 б.
5. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. – Т.: Ўзбекистон, 1995.
6. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 278 б.
7. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 269 б.
8. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 74 б.
9. Каримов И. А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 144 б.
10. Каримов И. А. Ўзбекистон – XXI аср бўсағасида. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.
11. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ//Мулоқот. – 1998. – № 5. – Б. 3–5.
12. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – 48 б.
13. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Асарлар, 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999. – 410 б.
14. Президент Ислам Каримовнинг "Туркистон" газетаси мухбирининг саволларига жавоблари // Туркистон. – 1999. – 2 феврал.

АРХИВ МАНБАЛАРИ

1. Россия географик жамияти архиви: Фонд разряд 74, оп. 1, д. 1.
2. Россия Давлат тарих архиви (С. –Петербург ш.): Фонд 853, оп. 2, д. 57; 1021, оп. 1, д. 102–107; 1264, оп. 1, д. 281, 348; 1291, оп. 82, д. 3.
3. Россия Давлат марказий ҳарбий-тарихий архиви (ЦГВИА, Москва ш.): Фонд 400, оп. 1, д. 120; 1393, оп. 1, д. 81.
4. Россия Давлат миллий кутубхонаси (ГПБ, Москва ш.), қўлёзмалар бўлими: Фонд 363, оп. 3, д. 14.
5. Россия Федерацияси Омск вилояти давлат архиви: Фонд 3, д. 425.
6. Россия ташқи сиёсат архиви (АВПР, Москва ш.): Фонд "Главный архив" I–1, оп. 781, д. 491; I–5–1841–44, оп. 5, д. 2; I–6–1826, оп. 5, д. 1; I–6–1828, д. 1; I–6, 1835–1836, д. 1; I–6–1841–1844, оп. 1, д. 2; I–6–1841–1844, оп. 5, д. 2; I–6, 1844, д. 1; I–1847, д. 1; I–6–1851, д. 1; I–7–1810–1839, д. 1; I–8, 1810–1820, оп. 7, д. 1; I–8–1831–1834, д. 1; I–13, 1831–1832, оп. 10, д. 1; II–3–1805–1806, оп. 34, д. 5; 1811–1816, д. 2; II–13, д. 7; II–27, 1827, оп. 72, д. 2.
7. Салтиков–Шчедрин номидаги Россия Давлат миллий кутубхонаси (ГПБ, Санкт–Петербург), қўлёзмалар бўлими: Фонд "Эрмитаж", д. 283.
8. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви: Фонд И–715, оп. 1, д. 4–14, 17–19, 21, 22, 23, 26, 26 а, 62, 63, 64, 66, 87 б.
9. Қозоғистон Марказий давлат тарих архиви: Фонд 338, оп. 1, д. 269, 407, 621, 662.

ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАР

1. Абд ал-Азим Сомий. Тўхфа-йи шоҳи//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 2091.
2. Абд-ал-Ғафур. Зафарнома-и Худоёрхони//Ўз.Р. ФАШИ, қ. ф., № 598.
3. Аваз Муҳаммад Аттор. Тарихи жаҳонномойи//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф.№9455.
4. Али Қундузий. Таворих-и манзума. Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 1925/II.
5. Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских. 1854//А. Навоий номли давлат кутубхонаси, ноёб китоблар бўлими, № ПУ2–3579.
6. Исҳоқхон Иброт. Тарих-и Фарғона//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 10117.
7. Мирза Олим Тошкандий. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин. // Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 3753.
8. Мулла Шамс. Жангнома-и Худоёрхони//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 599/I.
9. Муҳаммад Солиҳ Қори Ҳожа ўғли Тошкандий. Тарих-и жадидаи Тошканд//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 5732.
10. Муҳаммад Фозилбек. Мукаммал-и тарих-и Фарғона//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 5971.
11. Муҳаммад Ҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 594.
12. Ниёз Муҳаммад Хўқандий. Тарих-и Шоҳрухи//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 4463/I.
13. Тарих-и Алимқули амир-и лашкар//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 12136.
14. Мулла Васийжон Манзур//Тазкира-йи султони (Худоёрхони). Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 692.
15. Холбек ибн Мулла Мусо Андижоний. Алимқул жангномаси ва Мулло Холбек саргузаштлари//Ўз.Р. ФАШИ қ.ф., № 8816.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИГАЧА ЧОП ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абдулгаффаров С. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими// Турк. вед. 1892. – № 26. – С.12; №29. – С.9–10; № 30 – С. 7–8.
2. Азадаев Ф. А. Ташкент во второй половине XIX века. – Т.: АН УзССР, 1959. – 242 с.
3. Аминов А., Бабаходжаев А. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. – Т.: Ўзбекистон, 1966. – 210 с.
4. Ахмеджанов Г. А. Советская историография присоединения Средней Азии к России. – Т.: Фан, 1989. – 154 с.
5. Бабабеков Х. Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. (XVII–XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. – 118 с.
6. Бобобеков Ҳ. Н. Россия Ўрта Осиёни босиб олганми?// Фан ва турмуш. 1989. – № 8. – Б. 22–25.
7. Бобобеков Ҳ. Н. Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми? // Фан ва турмуш. 1989. № 10. – Б. 12–16.
8. Бартольд В. В. Сочинения. В 9-ти томах. Том 1. – М.: Вост. лит., 1963. – 760 с.
9. Бейсембиев Т. К. "Тарихи Шахрухи" как исторический источник. – Алма-Ата.: Наука., 1987. – 200 с.
10. Бекмаханов Е. К истории Казахстана XIX в. – Алма-Ата: Мектеп., 1966. – 191 с.
11. Брагинский И. С., Раджабов С., Ромодин В. А. К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России// Вопросы истории. – М., 1953, – № 8. – С.21–41.
12. Бунаков В. В. К истории о сношениях России со среднеазиатскими ханствами в XIX веке//Советское востоковедение. – М., 1941.
13. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М.: Издание А. И. Мамонтова., 1867. – 361 с.

14. Вельяминов–Зернов В. В. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед–Али до Худаярхана. – С. –Пб: Б.И., 1856. 329–370 с.

15. Вельяминов–Зернов В. В. Сведения о Кокандском ханстве//Вестник Географического общества. – С.-Пб., 1856. – Т. 18. – С. 107–152.

16. Венюков М. И. Опыт военного обозрения русских границ в Азии. – С. Пб.: Б. И., 1873. –398 с.

17. Венюков М. И. Очерки международных вопросов в Азии. – С. – Пб.: Б. И., 1877. –432 с.

18. Веселовский Н. Приём в России и отпуск среднеазиатских послов в XVII и XVIII столетиях//Журнал Министерства народного просвещения, ч. ССXXXIV, – М., 1884. – С.19.

19. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия II. Т. III. (XI). – М.: Наука., 1979. – 882 с.

20. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия II. Т. IV. (XII). – М.: Наука., 1980. – 784 с.

21. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия II. Т. V. (XIII). – М.: Наука., 1982. – 832 с.

22. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел. Серия II. Т. VI. (XIV). – М.: Наука., 1985. – 928 с.

23. Вестник Императорского Русского географического общества. Кн. 6. – С.-Пб.: Б. И., 1956.

24. Военный журнал. – 1831.

25. Галкин М.Н.Краткая записка об исторических правах России на кокандские города Туркестан и Ташкент// Русский вестник. – 1856. Т. 6; – № 5; – С. 16–17.

26. Гаффаров Б. Из истории отношений России с Кокандом в 40–60-х годах XIX в.//Общественные науки в Узбекистане. 1970, – № 6. – С. 34–38.

27. Григорьев В. В. Русская политика в отношении к Средней Азии//Сборник Государственных знаний. – С. –Пб. 1874; Т. 86. – С. 21–22.

28. Гуревич Б. П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII – первой половине XIX в., 2-е изд. – М.: Наука, 1983. – 309 с.

29. Долинский В. Об отношениях России к среднеазиатским владениям и об устройстве Киргизской степи. – С. –Пб. Б. И., – 1865. – 458 с.

30. Ефремов Филипп. Десятилетнее странствование. – М.: Наука, 1952. – 79 с.

31. Жалилов Т. Ўзбек шоирлари. – Т.: Адабиёт ва санъат. 1980. – 414 б.

32. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина (1830)// Военный журнал. – С. –Пб., 1831. – № 4. – С.102–139.

33. Зиёев Х. З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. – Т.: Фан. 1983. – 166 с.

34. Зияев Х. Присоединение Ташкента к России. – Т.: 1967.

35. Значение Коканда для России//Новое время. 1876. – № 34.

36. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – М.: ост. лит., 1958. – 247 с.

37. Иноятов Х. Ш. Қўқон хонлиги Россияга қўшилиш арафасида ва 1873–1876 йиллардаги Қўқон қўзғолони. – Т.: Қизил Ўзбекистон, 1956. –36 б.

38. История Узбекской ССР. В 4-х томах. Т.: Фан. 1987; Том 2. – Т.: Фан. – 1967. – 333 с.

39. История Киргизской ССР. – Том 1: С древнейших времён до середины XIX в. – Фрунзе: Наука. 1984. – 800 с.

40. История Казахской ССР. С древнейших времён до наших дней: В 5 т. – Том III Алма-ата: Каз. 1979. – 544 с.

41. История таджикского народа. Том II. Книга вторая. Позд. феод. XVII в. – 1917 г. – М.: Наука, 1964. – 356 с.

42. Кауфманский сборник. – М.: Б.И., 1910. – 248 с.

43. Кокандское ханство в нынешнем его состоянии. // ЗИРГО, 1849.

44. Киняпина Н. С. Внешняя политика России во второй половине XIX века. – М.: Наука, 1974. – 280 с.

45. Кун А. Л. Очерки Кокандского ханства// ИРГО. Том XII. – С. –Пб., 1876. – С. 17–19.

46. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине// Военный сборник. – С. –Пб., 1856. – С. 417–448.

47. Левтеева Л. Г. Присоединение Средней Азии в мемуарных источниках. – Т.: Фан, 1986. – 144 с.

48. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1990. – 194 с.

49. Макшеев А. Показания сибирских казаков Милюшина и Батырипкина, бывших в плену у кокандцев с 1849 по 1852 гг. //Вестник Русского Географического общества. – С. –Пб.. 1856. – Ч. 17 (II). – С. 21–31.

50. Масальский В. И. Туркестанский край. Т. 19. – С. –Пб., 1913. – 340 с.

51. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Т.: Фан, 1988. – 412 с.

52. Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. /Перевод с немецкого В. И. Ковалевского. – С. – Пб.: Б. И. 1882. – 604 с.

53. Мулла Олим Махдум Хўжа. Тарих-и Туркистон. – Карши: Насаф, 1991.

54. Мухтаров А. Дильшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX вв. – Душанбе: Дониш, 1969. – 372 с.

55. Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. (Феодальное хозяйство Худоярхана). – Т.: Фан, 1973. – 388 с.

56. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. – С.–Пб., 1821; – М.:Наука, 1968. –76 с.

57.Наливкин В. П. Краткая история Кокандского ханства., – Казань: Б. И., 1886. – 215 с.

58. Наливкин В. и Наливкина М. Очерк быта женщин оседлого туземного населения Ферганы. Казань: Б. И., 1886. – 235 с.

59. Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар (XIX асрнинг иккинчи ярмида шаҳарнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихи). – Т.: Фан, 1960. – 261 б.

60. Объединённая научная сессия, посвящённая прогрессивному значению присоединения Средней Азии к России. Доклады. – Т.: АН УзССР, 1959. – 224 с.

61. Очерки исторической науки в СССР. – М.: Наука, 1955.

62. Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Клим, 1977. – 368 с.

63. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718–1725 годах. – М.: Наука, 1986. – 158 с.

64. Потанин Н. И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1829–1830 гг.)//Военный журнал. – СПб., 1831. – № IV, V. – С. 32–35 с.

65. Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году//Труды САГУ. Новая серия. Вып. LXXVIII. Исторические науки. – Т.: 1956. Книга 11. – С. 41–56.

66. Раевский Н. Наши отношения к среднеазиатским ханствам//Голос. – 1872, – № 195.

67. Рашидов Г. и др. История Коканда. Т.: – 1984.

68. Романовский Д. И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. – С. –Пб.: Б. И., 1868. – 215 с.

69. Романовский Г. Д. Сборник документов. – Т.: Госиздат УзССР, 1961. – 300 с.

70. Ромодин В. А. Предисловие//Назаров Филипп. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М. Наука, 1968. – 76 с.

71. Северцов Н.А. Сборник документов. – Т.: Госиздат УзССР, 1958. – 288 с.

72. Семёнов А. А. К истории дипломатических отношений между Россией и Бухарой в начале XIX века//Известия АН Уз ССР, – 1951, – № 1. – С. 85–96.

73. Соатов С. Ўзбекистон ССР тарихидан ўқув қўлланмаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – 118 б.

74. Соколов Ю. А. Ташкент, ташкентцы и Россия. – Т.: Фан, 1965. – 189 с.

75. Терентьев М. А. Россия и Англия в Средней Азии. – С. –Пб.: Б. И., 1875. – 319 с.

76. Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – С. – Пб., Б. И., 1875. – 297 с.

77. Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. В трёх томах. Том I. – М.: Б. И., 1906. – 354 с.

78. Тилеукулов С. К истории присоединения Чимкента к России//Учёные записки Ташгоспединститута. – Т., 1960. – Вып. 23. Часть III. – С. 5–31.

79. Троицкая А. Л. Каталог архива кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1969. – 582 с.

80. Федченко А. П. В Кокандском ханстве. Тетрадь первая, – С. –Пб.: Б. И., 1872. – 160 с.

81. Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857–1868). – М.: Вост.лит., 1960. – 272 с.

82. Халфин Н. А. О движущих мотивах политики России в Средней Азии (60–70-е годы XIX в.)//История СССР. – М., 1972. – № 4. – С. 662–664.

83. Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии. – М.: Вост. лит., 1974. – 406 с.

84. Хасанов А. Х. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М.: Наука, 1977. – 96 с.

85. Хидояттов Г. А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX века. – Т.: Фан, 1969. – 456 с.

86. Хорошхин А. П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – С. – Пб.: Б.И., 1876. – 533 с.

87. Юлдашев М. Ю. К истории посольских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. – Т.: Фан, 1964. – 23 с.

88. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. Том 3. – Т.: Фан, 1978. – 378 б.

89. Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1967. – 763 б.

90. Ўзбекистон ССР тарихи. Қадимги даврдан ҳозирги кунларгача. – Т.: Фан. 1974. – 656 б.

91. Ўзбек шеърияти антологияси. 5 томлик. – Т.: Фан, 1961. – 310 б.

92. Гаффоров Ф. Экономические и политические связи России с Кокандским ханством в первой половине и 60–70-годах XIX века: Автореф. Дисс ... ист. наук. – Т., 1970. – 52 с.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЧОП ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Алимова Д. А. XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигидаги Ўзбекистон маданият муаммоларининг ўрганиш тарихидан //Ўзбекистон ижтимоий фанлар. – 1995. – № 10.12. – Б. 93–94.

2.Ахмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. – Т.:Фан, 1995. – 218 с.

3. Агзамова Г. А. Города и городская жизнь в Узбекистане в XVI – первой половине XIX веков: Автореф. дисс...докт. ист. наук. – Т., 20 00. – 66 с.

4. Атаджанов А. Р. Краткий курс лекций по истории народов Узбекистана. – Т. 1996.

5. *Бабабеков Х.Н.* Англо-русское соперничество в Средней Азии. – Т., 2006.

6. *Бабабеков Х.Н.* История завоевания Средней Азии царской Россией в секретных документах. – Т., 2006.

7. *Бабабеков Х.Н.,* Каримов Ш., Файзиева Р. И др. Источниковедение истории Узбекистана. Хрестоматия. – Т., 2005.

8. Бабабеков Х.Н. История Коканда. – Т.: «Фан», 2006.

9. Бобобеков Х. Н. Тарихимиздаги қонли излар. —Т.: Мерос, 1991. – 336 б.

10. Бобобеков Х. Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. –240 б.

11. Бобобеков Х. Н. Пўлатхон қўзғолони. – Т. – ЎзНИИПН, 1996. – 62б.

12. Бобобеков Х.Н. ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. 8-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 254 б.

13. Бобобеков Х. Н., Каримов Ш., Усмонов Қ., Содиқов М., Холбоев С. Ўзбекистон тарихи (қисқача маълумотнома). Т.: Шарқ, 2000, 2007. – 400 б.

14. Бобобеков Х. Н., Содиқов М., ва бошқ. Ички ва ташқи мафкуравий ва ғоявий курашнинг тарихий илдизлари. 1-китоб. – Т.: 2002.

15. Бокиев О. Освещение истории таджиков и таджикистана в трудах русских дореволюционных исследователей. – Душанбе: Дониш, 1991. – 168 с.
16. Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998. – 480 б.
17. Ибрат. Фарғона тарихи//Мерос. – Т., 1991. – Б. 274–335.
18. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Биринчи китоб. – Андижон: Мерос, 1995. – 546 б.
19. Каримов Ш., Турсунов И., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Учинчи китоб. – Т.: Шарқ, 1997. – 256 б.
20. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Туркистон Русиё босқини даврида. – Андижон: Мерос, 1995. – 162 б.
21. Михалёва Г.А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века. Ремесло, торговля и пошлины. – Т.: Фан, 1991. – 112 с.
22. Мукминова Р. Г., Бабабеков Х. Н. и др. История Узбекистана. Том 3. – Т.: Фан, 1993. – 476 с.
23. Мукминова Р. Г., Ҳабибуллаев Н. Н., Аъзамова Г. А., Каримов Э. Э., Тожибоев А. А. Ўзбекистон тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
24. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий. – Т.: Маънавият, 1998. – 112 б.
25. Содиқов Ҳ., Шамсуддинов Р., Равшанов П., Усмонов Қ. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистонда чор Россияси мустамлакачилиги даврида, Т.: 2000.
26. Темур тузуклари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1996. – 344 б.
27. Тошкент. Энциклопедия. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.
28. Турон тарихи. – Т.: Мерос, 1992. – 32 б.
29. Турон тарихи. – Т.: Мерос, 1993. – 32 б.
30. Турон тарихи. – Т.: Мерос, 1994. – 36 б.
31. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – 180 б.

32. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Иккинчи китоб). – Андижон: Мерос, 1998. – 625 б.
33. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. – Т.:Шарқ, 1995. – 94 б.
34. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 294 б.
35. Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганишнинг ягона концепцияси. – Т., 1996. – 40 б.
36. Ўзбекистон тарихи фани дастури. – Т.:Республика. Таълим маркази, 1996. – 64 б.
37. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. – Т.: Шарқ, 1999. – 208 б.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
I БЎЛИМ. Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги дипломатик муносабатларнинг ёритилиши 1950–1280 йиллар тарихшунослигида.....	20
I. 1. Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги сиёсий муносабатларнинг асосий масалалари.....	21
I. 2. Қўқон хонлиги шимолий ҳудудларининг Россия томонидан босиб олинишидаги дипломатик муносабатларнинг адабиётларда ёритилиши	46
II БЎЛИМ. Мустақил Ўзбекистонда Қўқон–Россия дипломатияси тарихшунослигининг ривожланиши.....	67
II. 1. Дипломатик муносабатлар ўрнатилиши жараёнининг қайта баҳоланиши.....	68
II. 2. Туркистон, Чимкент, Тошкентнинг забт этилиши ва Қўқон–Россия муносабатлари масалаларига янгича ёндашув.....	88
II. 3. Қўқон хонлиги билан Туркистон генерал–губернаторлиги таъсис этилиши арафасида сиёсий муносабатларнинг адабиётларда ёритилиши.....	97
ХУЛОСА	116
ИЛОВАЛАР	126
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР	138
БИБЛИОГРАФИЯ	139

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ**

**МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ**

ИШҚУВАТОВ Валикул Турдиевич

**ҚЎҚОН-РОССИЯ ДИПЛОМАТИК
МУНОСАБАТЛАР ТАРИХШУНОСЛИГИ**

Тошкент – 2009 йил

Нашр этиш учун масъул: Ҳайдарбек БОБОБЕКОВ
Мухаррир: Валикул ИШҚУВАТОВ

Мусахҳиҳа: Камола ҒАНИЕВА
Компьютер оператори: Наргиза ИМАДИНОВА

Теришга берилди 2009.15.03. Босишга рухсат этилди 2009.30.04.
Бичими 60x84^{1/64}. Офсет қоғози. Ҳисоб-нашриёт т. 10,5. Адади 700.
Буюртма № 89. Баҳоси келишилган нарҳда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Фан ва технология
Марказининг босмахонасида чоп этилди. Тошкент, 100027. Олмазор
кўчаси, 171-уй.

Китоб Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институ-
тининг компьютер марказида тайёрланган оригинал-макет асосида
босилди: Тошкент, 100114, Юнусобод тумани, 4-даҳа, 2-уй, 44-хона.
Тел.: 224–21–45.

Ишқуватов Валиқул Турдиевич

1969 йилда Самарқанд вилояти, Каттақўргон туманида таваллуд топган. 1994 йилда Низомий номидаги ТДПУнинг Тарих факультетини имтиёзли диплом билан тугатган. 2004 йил номзодлик диссертациясини ёқлаган. Ҳозирда тарихимизга оид бир қанча ўқув қўлланма ҳамда илмий мақолалар муаллифи. "Жадидчилик ва маърифатпарварлар ҳаракати", "Этнография: Этногенез ва этник тарих", "Тексты лекций по историографии" номли ўқув ва услубий қўлланмалар ҳамда 30дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.